

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

STŘEDNÍ EVROPA

Pojem a dějiny

Vedoucí práce: Mgr. Nicolas Maslowski, DEA, Ph.D.
Vypracoval: Jan Musil

PRAHA 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně, použil jen uvedené prameny a literaturu. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 26.6.2013

Jan Musil

Obsah

Úvod	1
Vznik evropských pojmů	2
Východ a Západ Evropy	2
Střední Evropa	5
Nacionalismus na vzestupu 1848-1918	7
Historický kontext a dobové myšlení	7
Mittleeuropa	9
Reakce na koncept Mittleeuropy	11
Vznik malých národů 1918-1938	13
Poválečné uspořádání	13
Velkoněmecká říše a bipolární svět 1938-1989	16
Vzestup a pád Velkoněmecké říše	16
Sovětizace střední Evropy	17
Pokus o revizi komunismu a normalizace	19
Disent	21
Znovuzrození střední Evropy a následný vývoj	22
Pád východního bloku	22
Vývoj po roce 1989.....	23
Závěr	25

Úvod

Na zemi je mnoho regionů, které jsou spojeny s určitou civilizací nebo kulturou. Civilizace vznikaly a zanikaly, přičemž na jejich troskách se tvořily opět nové. Podle sociologa Jaroslava Krejčího¹ se vzájemně civilizace liší podle sdíleného postoje ke smyslu života a smrti. Tato paradigmatata lidského údělu nám vymezují územní rozsah civilizací, který se však může posouvat a měnit. Například na Blízkém Východě převládá paradigma světa islámu, dále je možné pozorovat specifické paradigma Indie nebo Číny. Euroamerická tzv. západní civilizace je zvláštní tím, že se rozvinula dosud v dějinách nebyvalým způsobem, jehož podstata spočívá v osvícenské racionalitě, principu přirozeného práva, lidských zákonů a přesunu náboženství do soukromé sféry. Zaručuje práva a svobody včetně osobní a sociální bezpečnosti, čímž formuje západní společnost lidských práv. Přes tyto jednotné principy západního světa existuje v rámci euroamerické civilizace mnoho regionů, které jsou velmi odlišné, a ne vždy se dařilo výše uvedené principy v těchto regionech uplatňovat. Takovým typickým regionem je střední Evropa, kde nedocházelo vždy k naplňování osobních svobod, zejména svobody slova a projevu. Pokud ji chceme označit jako společnost lidských práv, musíme nutně doplnit otazník. Před námi se tak otevírá spousta otázek, jak na střední Evropu vůbec pohlížet.

Existuje vůbec? Co je střední Evropa a kam patří? Je to Východ, Západ nebo svébytný region mezi nimi? Nenazývají to tak pouze lidé toho regionu, aby si potvrdili vlastní totožnost a ukotvili existenci svých národů? To všechno jsou otázky, na které i vzdělanější Středoevropan nachází jen těžko odpověď. Nakonec ani neví, jestli má nějaké právo se za Středoevropana vůbec považovat. Následující text má za cíl, vnést do těchto pojmů trochu světla, ale zároveň je předem jisté, že pochopení střední Evropy nebude nikdy jednoznačné. Je však vhodné ujasnit si některá fakta, historický vývoj a vůbec vznik myšlenek o střední Evropě. Protože nelze tento region přirozeně a intuitivně geograficky vytyčit, je nasnadě, že nikoliv geografie, ale politika, kultura, společenská struktura a hospodářství bude tím správným klíčem k jeho pochopení. Přitom kultura (zejména jazyk) a politika spolu ve střední Evropě velmi úzce souvisejí. Můžeme říci, že mluvit o střední Evropě samostatně z pozice kultury nebo politiky je téměř nemožné, protože mezi nimi existuje velké množství vazeb a navzájem se ovlivňují. Existuje mnoho politicko kulturních koncepcí uspořádání středu Evropy, z nichž některé se prosadily, jiné pouze částečně a další nikoliv. Poněkud trvalejší obrysy střední Evropy se nám pravděpodobně ukáží, pokud ji budeme zkoumat z hlediska hospodářství a společenské struktury.

Jak bylo řečeno, je mnoho teorií a žádná nezpochybnitelná jistota. Dokonce i každý stát, řadící se do střední Evropy o ní má jinou představu. Britský historik Timothy Garton Ash, zabývající se problematikou tohoto regionu napsal: „Řekni mi svou definici střední Evropy a já ti řeknu, odkud jsi“². Polský historik Czeslaw Milosz hovoří o střední Evropě jako nedílném komplexu gotiky, renesance a baroka, jiní se zase spokojí s konstatováním, že je to pro ně řízek, pivo a bábovka. Mluví se i o specifickém kulturním fenoménu, nebo o Herderově středu mezi asiatským despotismem a duchem

¹ KREJČÍ, Jaroslav. Postižitelné proudy dějin: Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy. Praha: sociologické nakladatelství, 2002. 563 s. ISBN 80-8642-909-1.

² ASH, Timothy Garton. The Puzzle of Central Europe. The New York Review of Books [online]. 18. březen 1999 [cit. dne 18.6.2013]. Dostupné z <
<http://www.nybooks.com/articles/archives/1999/mar/18/the-puzzle-of-central-europe/?pagination=false> >.

západního kramářství³. Každopádně lze vypíchnout čtyři obecnější názory na tento region. Jednak je to teorie svébytného silného celku pod kontrolou Německa tzv. „Mitteleuropa“, která byla aktuální zejména v minulém století. Další je teorie přechodového území neboli „mostu“ mezi Západem a Východem, jenž je jejich přirozenou spojkou. Na rozdíl od toho idea popisující střední Evropu jako menší autonomní oblast, která vykazuje některé rysy východní a některé západní, ji chápe jako oscilující region mezi těmito rozlehlými bloky. Poslední myšlenkou je střední Evropa jako kulturní fenomén, která se vztahuje spíše ke kultuře pohasínající rakousko-uherské říše. Aby bylo možné dále rozvést uvedené koncepce, je nezbytné vysvětlit si nejdříve pojmy Západ a Východ, na základě čehož můžeme objasnit pojem středu Evropy. Po definování základních pojmů se budeme věnovat dějinám středoevropského prostoru, které mají nepochybně svá důležitá specifika.

Vznik evropských pojmů

Východ a Západ Evropy

Evropa je považována za samostatný světadíl, ačkoliv je spojena s Asií. Z geografického hlediska je tedy tento kontinent označován jako Eurasie. Anglický historik Arnold Toynbee⁴ uvažuje o Evropě jako o jednom z poloostrovů hlavního kontinentu Asie. Z civilizačního hlediska je však Evropa svébytným celkem, protože je kolébkou západní civilizace. Polský historik Oskar Halecki⁵ mluví o „evropské epoše“, kterou chápe na základě geografické, politické, etnické a kulturní diferencovanosti jednotlivých národů, jež navázaly na dědictví řecko-římské civilizace a vytvořily novou historickou kvalitu. Neztotožňuje ji pouze se západní civilizací, protože do Evropy počítá i středo a východoevropské země. Také křesťanská civilizace není úplně vhodné označení, protože křesťanství je rozšířeno i na východ od Evropy. Časově nesouhlasil s vymezením starověku a středověku s milníkem roku 476, ale přitakával období přechodové fáze v podobě středomořského společenství ve 4.- 8. stol., které popsal historik Henri Pirenne⁶. V tomto přechodovém období probíhal podle Haleckého úpadek středomořského společenství a formování evropské epochy, která se v karolinské době propojila s rozvojem křesťanství. Kolem roku 1000 pak bylo evropské společenství dotvořeno christianizací západních Slovanů. Autor geograficky vymezuje Evropu. Její nejzřetelnější hranice je na severu v podobě Arktického moře, kdy skandinávské země jsou částí Evropy, přičemž Baltské moře je jejich spojnicí. Irsko a Island jsou také skrze Británii připojeny přes kanál La Manche a Francie je přirozeným středem Evropy. Španělsko a Portugalsko jsou díky arabským vlivům problematičtější a dají se počítat k Evropě až po dokončení reconquisty. Hranicí na jihu je Středozevní moře, které má ale zvláštní povahu a z římských dob skrze něj přetrvává spousta vazeb a vztahů. Na jihovýchodě tvořila pohyblivou hranici říše Seldžuků a později Osmanů. Největší potíží je stanovení východní hranice, která závisí na kulturně civilizační příslušnosti Ruska. Halecki odmítl vyloučit Rusko kvůli ortodoxnímu náboženství, protože do Evropy se

³ CHOCHOLATÝ, František. Idea Mitteleuropu. Náš směr [online]. 13. duben 2010 [cit. dne 18.6.2013]. Dostupné z < <http://nassmer.blogspot.cz/2010/04/idea-mitteleuropu.html> >.

⁴ TOYNBEE, Arnold. Lidstvo a matka země: Vyprávění o dějinách světa. Praha: Práh, 2001. 629 s. ISBN 80-7252-053-9.

⁵ HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie [online], podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. [cit. dne 2013-06-10]. Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

⁶ PIRENNE, Henri. Středověká města: Studie z dějin historických a sociálních. Praha: Historický klub, 1928. 218 s.

počítají i ortodoxní Řekové a poukázal na to, že Rusko má asijskou i evropskou část a jako příklad uvedl Kyjevskou Rus. Evropeizaci zavedl v Rusku v 19. stol. Petr Veliký, který svou velmocenskou politiku směřoval na západ a zabral Ukrajinu i Pobaltí. V době komunismu se však Rusko stalo neevropským až antievropským útvarem a východní hranici Evropy tak tvořila západní hranice SSSR. Halecki v rámci Evropy vidí zřetelný západní a východní makroregion, mezi kterými je přechodové území.

Kořeny dělení Evropy na Východ a Západ sahají až do starověku k rozdělení římské říše na východní a západní část. Charakteristikou východořímské Byzance bylo užívání řečtiny a caesaropapismus tj. podřízením duchovní moci vládě císaře. Západní část s centrem v Římě mluvila latinsky a moc byla diarchicky rozdělena mezi papeže, jakožto hlavu celé západní církve, a světskou vládu germánských králů a později císaře. Východní a západní část však nebyly vnímány protikladně. Jako protiklad byl považován spíše barbarský sever nebo mocné říše v Asii. Holandský historik Johan Huizinga⁷ uvádí, že protikladnost Západu a Východu nebyla ve starověku vůbec známa. Ovládnutí Středozemního moře islámem znamenalo přerušení životní tepny spojující Byzanc s germánskými královstvími na západě. Došlo tím k přetnutí snadného spojení dvou křesťanských světů a přes pokusy o obnovu římského impéria ze strany Byzance (největší vliv mělo zavedení latinského Justiniánova zákoníku) začala západní část upadat. Obrat nastal, až když se římský papež kolem roku 800 po Kr. spojil s královstvím Franků a položil tak základ dnešního západního (tehdy latinského) světa. Těžiště jeho života se posunulo na sever do vnitrozemí a na přelomu prvního tisíciletí se latinská církev definitivně oddělila od východní.

Podle výkladu významného maďarského historika Jenő Szücs⁸ protunuly Evropu dvě pomyslné dělící linie. Jedna kopírovala hranice franské říše na Labi a Saale podél Litavy a západní hranice Panonie. Byla zřetelná z hlediska společenské struktury, hospodářství i později tzv. druhého nevolnictví. Druhá linie procházela dolním tokem Dunaje k východním Karpatům a na severu byla předělem mezi západními a východními Slovy. Stala se rozhraním římského křesťanství a pravoslaví. Odtud se později směr na východ označoval jako Orient a směr na západ jako Okcident. Okruh vlivu Byzance a Říma jí byl jasně vymezen. Z východu do Evropy proudily kmeny euroasijských kočovníků, kteří tak vráželi do Evropy klín, na jehož hrotu zůstali nakonec Maďaři. Toto proudění se podařilo zklidnit až s nástupem Moskevského velkoknížectví, které zformovalo heterogenní region východní Evropy pod svou kontrolu. Druhý velký klín hrozil Evropě z osmanské Malé Asie, Evropa se mu však ubránila a postupně zeslábl. Východ s ruskou hegemonií se tak šířil přes Sibiř k Pacifiku a obdobně západní svět se dostal přes Atlantik do Ameriky. Území vymezené dvěma dělícími liniemi zůstalo uvězněné mezi dvěma velkými bloky se značnými kulturními a společenskými rozdíly.

Západní struktura podle Szücs znamená demokratickou organizaci společnosti, která zajišťuje rovnováhu a zamezuje koncentraci moci. Její kořeny tkví v oddělení společnosti a státu, což můžeme v malé míře pozorovat již v řecké polis nebo římské republice. Když západní učenci objevili v arabských překladech Aristotelovu politiku a v ní strukturu občanské společnosti, byla uvedena do feudálního systému úplně novým způsobem, k jakému nedošlo ani v Byzanci ani v Číně ani ve světě islámu. Aby k tomuto

⁷ HUIZINGA, Johan. Východ a Západ jako kulturně historické protiklady (zkrácená druhá kapitola z knihy Wenn die Waffen schweigen): In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 6-20. ISBN 80-7082-706-8

⁸ SZÜCS, Jenő. Skica třech historických regionů Evropy (první dvě kapitoly z knihy Die drei historischen Regionen Europas). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 116-137. ISBN 80-7082-706-8.

vývoji Západ dospěl, musel si projít dlouhým obdobím úpadku, dezintegrace a agrárního charakteru života, aby se později sjednotil s vyvinutými vazbami složek společnosti a nezávislou sítí měst. Významnou úlohu také sehrála církev a fakt, že její moc byla oddělená od moci světské. Původně se spojila s franskou říší, aby udržela antickou civilizaci v rámci nového impéria, to se však brzy roztříštilo nevyhnutelnými důsledky lenního uspořádání. V tomto temném období středověku se integrační síly rozvíjely zdola skrze lenní vztahy důstojnosti, lokální územní platnosti práva aj. Tato mozaika se skládala do obrazu celé země, nad níž měl panovník pouze formální moc. Tím pádem se neprosazovala centrální moc tak silně, jako tomu bylo na východě. Navíc byla omezována církví a církevní učení se vracelo ke kořenům antiky. Na jedné straně byl tedy král nebo císař a na druhé straně stáli vazalové a církev. K nim později přibyla i města, která se vytvořila z tzv. komun. Tyto další složky společnosti označujeme jako stavy. Základem západního myšlení je princip přirozeného práva, společenské smlouvy a svobody. Všechny tyto motivy směřovaly k vytvoření struktury společnosti Západu, jaká nevznikla dosud nikde jinde.

Pojem Východu není tak jednoznačně definovatelný. Jeho kořeny sahají k východořímské říši, která ale ve své době nestála jako protiklad západní části. Jednalo se spíše o správní rozdělení, přesto je patrný základ kulturního vzdalování obou částí. Byzantské impérium podle Jaroslava Bidla⁹ bylo zpočátku helénské s prvky novoplatonismu. Postupně přijalo křesťanství, v jehož rámci se rozhořel boj mezi monofyzitismem a dyofyzitismem. V tomto sporu se ještě přiklonilo k prostřední cestě římského křesťanství. Byzanc ale musela zápasit i s vnějšími nepřáteli v podobě tlaku islámu a Bulharů. Veškeré krize však překonala a nadechla se k velkému hospodářskému a kulturnímu rozkvětu, při kterém rozšířila kontrolovaná území do Bulharska a Itálie. Východní křesťanství se uchytilo i v Rusku a ovlivňovalo skrze cyrilo-metodějskou misii i kulturu středoevropského regionu. Následné turkotatarské stěhování rozkolísalo mocenské poměry a Byzanc ztratila vliv. Ze západní strany na ni útočili latiníci, kteří později dobyli její západní teritoria. Z východu potom padla za oběť Osmanům a ztratila svou roli ochránitele pravoslavné víry. Tu přebralo Moskevské velkoknížectví, ze kterého se postupně stalo Ruské impérium s carem Petrem I. Velikým a centrem v Petrohradě. Rusko převzalo část byzantské kultury, jejímž těžištěm bylo pravoslaví. To se rozšířilo také do Bulharska, Rumunska i Řecka. Použití pojmu Východ je jak pro Byzanc, tak pro Rusko velmi problematické a prosazuje se až mnohem později. Jistě existuje dělící linie mezi latinským a východním křesťanstvím, ale rozšířeným označením východního směru ve středověku je Orient. Ten ale zahrnuje spíše Arábii, Persii i Čínu, zdůrazňuje vše asijské a zároveň odkazuje k jistému stupni despotie. Po osmanském ovládnutí Byzance se však orientální kultura dostala až do Evropy. Rusko bylo podle Hanse Lemberga¹⁰ v té době vnímáno jako severská velmoc, půlnoční říše a ruský car byl označován za hvězdu severu. Toto severojižní rozdělení bylo částečně přejato z antické tradice a částečně podpořeno severní polohou Petrohradu, jakožto hlavního města. S postupným poklesem osmanského nebezpečí se ostrážitost Západu přesouvala k carskému Rusku, které bylo stále častěji označováno jako východní země. K zásadnímu obratu vnímání Ruska jako východní velmoci došlo až mezi napoleonskými

⁹ BIDLO, Jaroslav. Co jsou východoevropské dějiny (Referát na Varšavském kongresu historiků 1933, německy ve sborníku kongresu, Varšava, 1933). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 77-82. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁰ LEMBERG, Hans: Ke vzniku pojmu východní Evropa v 19. století. Od „severu“ na „východ“ Evropy (Sborník Lembergových prací, Lidové noviny, Praha, 2000) . In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 37-76. ISBN 80-7082-706-8.

válkami a Krymskou válkou v polovině 19. století. Politickému rozšíření myšlenky se však dostalo na Vídeňském kongresu, kde se prosazovala myšlenka střední Evropy a v tom kontextu se objevila i myšlenka Evropy východní. Za východoevropskou zemi bylo Rusko považováno zejména během první světové války. Zatímco dřívější severské Rusko bylo chápáno jako barbarské a divoké, východnímu Rusku už byla připsána orientální despotie, protože tato říše měla jak evropský tak asijský původ. Východo - západnímu rozdělení tedy přispěla jak odlišnost křesťanských církví, tak geopolitické postavení velmocí.

Střední Evropa

Střední Evropa je z hlediska vzniku mladým pojmem, který se objevil až na Vídeňském kongresu roku 1814 stejně jako označování Ruska za východní velmoc. Střední Evropa byla chápána jako jakýsi prostor mezi Východem a Západem. Nicméně se zpočátku jednalo spíše o politický a kulturní termín a objevily se i otázky jestli vůbec střední Evropa existuje. Až mnohem později byly prozkoumány společensko strukturální a hospodářské charakteristiky střední Evropy, které sahají, jak se ukázalo, velmi hluboko. Obecně můžeme pojmání střední Evropy rozdělit na koncepcie Mitteleuropy, koncepcie přechodového území (mostu), koncepcie menší autonomní oblasti oscilující mezi Východem a Západem a koncepcie kulturního fenoménu.

Nejprve šlo především o vyjádření určitého protikladu politiky a kultury. Na jedné straně stály země ovlivněné revolucí ve Francii, které se řídily principy liberalismu (Francie, Anglie), a na druhé straně byly země relativního politického konzervatismu, jež stále měly monarchické zřízení. K nim se počítaly země Beneluxu a zejména německé země, které postupem času začaly samy sebe situovat do střední Evropy. Z německého hlediska začal vznikat geopolitický koncept uspořádání prostoru mezi Francií a Ruskem, jehož hlavní myšlenkou byl organizovaný vývoj a spolupráce tohoto regionu pod taktovkou Německa. Tato koncepce byla založena na velkoněmecké myšlence a postupně se ustálilo používání názvu Mitteleuropa. Uspořádání mělo mnoho podob a stručně lze říci, že uvažovalo zapojení okolních zemí včetně rakouskouherské monarchie v různém stupni závislosti na Německu. Kromě Rakouska-Uherska by sem patřilo například Švýcarsko, Lucembursko, Slovinsko, Chorvatsko, Polsko a Pobaltí.

Tyto představy o uspořádání budily ale znepokojení neněmeckých národů a proto vznikaly alternativní koncepce, které můžeme označit jako teorie „mostu“. Jako příklad můžeme uvést Palackého austroslavismus, ve kterém by se silná pozice Německa vyrovnávala silným Rakouskem ve federaci s českými zeměmi. Z Palackého ve své podstatě vyšly další modely uspořádání a československý prezident Beneš svůj model po roce 1938 přímo označuje jako „most“ mezi Východem a Západem. Podobnou myšlenku popsal i Oskar Halecki¹¹, který kromě východního a západního makroregionu Evropy mluví o tzv. přechodovém území střední Evropy, jež ještě rozděluje na západní a východní část. Do středo západní Evropy pak řadí Německo, Rakousko a severní Itálii, do středovýchodní potom Polsko, Uhry, země koruny české, Pobaltí, Finsko a částečně Ukrajinu s Běloruskem. Hranice tedy zhruba kopíruje území Svaté říše římské národa německého. Otázkou zůstává, jestli toto rozdělení správně popisuje situaci, co se týká společenské struktury a hospodářství. Dalším problémem může být, jestli střední Evropa není spíše svébytným celkem než pouhým přechodem mezi Východem a Západem.

¹¹ HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie [online], podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. [cit. dne 2013-06-10]. Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

Tuto tezi rozvíjí Jenö Szücs¹², který nemluví o přechodu, ale o relativně autonomní oblasti, jež je vymezena v předchozí kapitole zmíněnými dělicími liniemi. Toto území středu osciluje mezi Východem a Západem. Z hlediska historického vývoje, kultury a struktury společnosti nelze přiřadit k Východu, ale spíše k Západu, za kterým však zaostávalo. Vykazuje však i východní rysy zejména nedostatečnou rozvinutost hospodářství. Další s Východem společné znaky jsou druhé nevolnictví, silná role centrální vlády a menší role buržoasie jakožto nositelka liberalismu. Rozdíl v hospodářství mezi Východem a Západem lze spatřovat ve vybírání renty v penězích, což se uplatňovalo na Západě a naopak na Východě převládala roboty vedoucí až k nevolnictví. V Maďarsku se například peněžní renta platila kolem roku 1848 a objevovaly se případy odkupu půdy a jejího postupného splácení, rozvíjely se nájemní vztahy a placená práce. Jisté zpoždění bylo znatelné, ale tyto prvky dohromady vedly ke komercializaci hospodářství, nástupu kapitalistické společnosti a legalizaci svobody a vlastnictví ovšem v menší míře než tomu bylo na západě. Jistý vliv měla také sílící pozice měšťanské vrstvy a nástup obchodníků. Na Východě se nic takového neodehrálo a vše spadalo pod svrchovanou vládu carského režimu. Habsburská monarchie tak představovala východní hranici evropské liberální ústavnosti. Tento systém zavedl a zachoval dědictví evropského humanismu, osvícenství a liberalismu. Střední Evropa se tak ocitla ve složité situaci mezi parlamentní demokracií Západu a autokracií Východu.

Jsou ale i další teorie o střední Evropě. Zatímco někteří autoři jako Arnold Toynbee, George Schöpflin nebo Samuel Huntigton řadí střední Evropu rovnou k Západu a rozhodující je podle nich příslušnost k západnímu křesťanství. Mnozí další ji řadí z hlediska kulturního také na Západ, i když politicky může být součástí východu. Milan Kundera napsal, že střední Evropa leží zeměpisně ve středu, kulturně na Západě a politicky na Východě¹³. Mluvil o střední Evropě, ale tento pojem vnímal spíše jako pokus o únik z Východu na Západ. V této souvislosti se také objevuje rozsáhlé téma středoevropské kultury, kterým se zabývá mnoho autorů a definují střední Evropu jako svébytný kulturní fenomén. Tato koncepce je založena na existenci pluralitní a kosmopolitní rakousko-uherské společnosti, která se skládá z mnoha menších etnik. Tato etnika dohromady utváří unikátní společenskou směs, která je pro svou různorodost velmi plodná. Zrodily se z ní podle Miloše Havelky¹⁴ významné příspěvky k oborům jako je psychoanalýza (Sigmund Freud), neopozitivistická teorie vědy, sociologie vědění, moderní logika, reformní katolicismus i socialistický revisionismus, strukturalismus, sionismus i Hitlerův antisemitismus, literatura (Robert Musil, Franz Kafka, Jaroslav Hašek, Rainer Maria Rilke), filosofie (Edmund Husserl, Ludwig Wittgenstein) i hudba (Gustav Mahler, Johann Strauss). Rakouská monarchie byla na jedné straně žalářem národů a absolutismem proti své vůli¹⁵ a na druhé straně místem setkávání kultur a neopakovatelnou příležitostí pro rozkvět ojedinelé kosmopolitní společnosti. Robert

¹² SZÜCS, Jenö. Skica třech historických regionů Evropy (první dvě kapitoly z knihy Die drei historischen Regionen Europas). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 116-137. ISBN 80-7082-706-8.

¹³ KUNDERA, Milan. Únos Západu (150 000 slov, roč. IV, č. 10). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁴ HAVELKA, Miloš. Konotace pojmu „střední Evropa“ v českém prostředí (Přednáška pro české a německé studenty na kompaktním semináři „Střední Evropa“ Friedricha Neumanna a „Nová Evropa“ T.G. Masaryka: dva koncepty pro Evropu na konci první světové války). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 97-102. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁵ KÍŠ, Danilo. Variace na středoevropské téma. In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 138. ISBN 80-7082-706-8.

Musil¹⁶ píše o fiktivní zemi Kakánii, která podle označení symbolizuje „K und K“ (kaiserlich-und-königlich), tedy habsburskou říši. Intelektuálním tmelem této společnosti byli německy mluvící Židé, kteří byli nositeli vzdělanosti a kultury. Kritika tohoto konceptu zaznívá z jihoslovanského regionu a srbský spisovatel Danilo Kiš¹⁷ píše, že tento idealistický model byl pouhým zbožným přáním Vídně, která se snažila hledat podobnosti a nevidět rozdíly. Postupem času začala opravdu monarchie vykazovat více rozdílů a po zavedení konstituce roku 1867 začala pomalu upadat. Musil v této souvislosti píše, že jestli obyvatelé říše neprojeví své zanícení rakouskouherskou kulturou, jeví se celá tato myšlenka jako nudný romantismus. Vlivem národních hnutí a vzestupu nacionalismu, jednotlivé malé národy zanícení neprojevíly a začaly usilovat o samostatnost a právo na sebeurčení. Zbyla jen nostalgie po zašlé slávě a kultuře a posledním společným tématem středoevropských národů se stal antisemitismus, který symbolizoval destrukci kosmopolitní struktury. Antisemitismus se naplno projevil během druhé světové války a střední Evropa jako kulturní fenomén byl nenávratně ztracen. Se zhroucením dynastického soustátí a nástupem nacionalismu se tak projevíly spíše rozdíly, které často končily vleklým sporem o společné hranice a otázku menšin. Tyto problémy se bohužel staly nejvěrnější charakteristikou malých středoevropských národů.

Nacionalismus na vzestupu 1848-1918

Historický kontext a dobové myšlení

Vznik pojmu střední Evropy je spjat s širšími společensko-strukturálními událostmi, které probíhaly v Evropě a směřovaly ze západu na východ. Jde o myšlenky Velké francouzské revoluce, které se s dosud nepoznanou lehkostí šířily v tehdejší osvěcenském duchu Evropy 18. a 19. století. V předtuše velkých změn se panovníci zemí na východ od Francie a zejména ve středu Evropy snažili vměstnat principy rovnosti a volnosti do své politiky, ale výsledkem byla pouze metoda vlády označovaná jako osvěcenský absolutismus. Nové myšlení se čím dál více dostávalo do veřejných projevů společnosti a stará feudální struktura se na mnoha místech počala bortit. Nelze říci, že by nastala náhlá skoková změna struktury společnosti Evropy, to ostatně ani nemohla, ale přesto je možné najít vhodný symbolický milník konce feudální epochy a nástup občanské společnosti. Tím milníkem je revoluční rok 1848 označovaný jako Jaro národů. V habsburské říši došlo ke zrušení poddanství, což je možné považovat za konec feudálního uspořádání společnosti. Série revolucí a povstání v Evropě měly za následek omezení panovnických kompetencí ústavou nebo alespoň příslib jejího zavedení. Někde trvalo mnoho let, než se podařilo sliby uvést do praxe, docházelo k soupeření stoupenců starého i nového myšlení, ale přesto můžeme ve středoevropském prostoru od roku 1848 mluvit o počátcích občanské společnosti.

Onen nový způsob myšlení, který má kořeny v osvěcenském racionalismu a jehož produktem byla revoluce ve Francii, označujeme jako liberalismus. Charakteristickou hodnotou liberalismu jako filosofického i politického směru je svoboda. Klade svobodu jednotlivce a individualismus nad jakoukoliv ideologii, jeho cílem je důraz na lidská a politická práva jedince. Produktem liberalismu z hlediska změny společenské struktury je přechod v občanskou společnost, jejímž základem jsou svobodní a rovnoprávní občané zbavení veškeré poroby.

Vývoj liberalismu neměl všude v Evropě stejný průběh. Jeho ideje se snadno uplatňovaly u tzv. národních států, kde byla národní identita stejná jako identita státní,

¹⁶ KIŠ, Danilo. Tamtéž. s. 138.

¹⁷ KIŠ, Danilo. Tamtéž. s. 141.

což byl případ Francie, Španělska, Nizozemí, Portugalska, Velké Británie, Dánska nebo Švédska. Naopak u státoprávních celků, které byly složené z více národů nebo nevládnoucích etnických skupin, což byl případ habsburského soustátí, se velmi silně začal projevovat specifický druh nacionalismu. U tohoto pojmu je potřeba se trochu zastavit a vysvětlit jej, protože přímo souvisí s formováním moderních národů střední Evropy a je klíčem k jejich pochopení. Dle Miroslava Hrocha¹⁸ je důležité vysvětlení pojmu národ, jenž nabývá v různých oblastech různého významu. V angličtině představuje národ soubor poddaných daného státu, ve francouzštině je navíc doplněný o používání národního jazyka. V němčině a slovanských jazycích je národ chápán jako etnikum s jazykovými i historickými charakteristikami. Tyto rozdíly mají kořeny v historickém faktu, že na západě byl stát většinou ztotožněný s národem (národní státy) a směrem na východ bylo častější spojení více národů nebo etnik v rámci jednoho soustátí. Stejně tak je rozdílně chápán pojem nacionalismus, jenž na západě znamená státní zájem založený na občanských liberálně demokratických hodnotách a je v jistém smyslu rozvíjením liberalismu. Od Německa na východ je potom spojován spíše s etnickou příslušností a je protidemokratický. Právě tento rozdíl je velmi zásadní a nacionalismus je jedním z hlavních rysů střední Evropy, ne-li rysem určujícím. Tato ideologie jednoduše řečeno upřednostňuje zájmy jednoho národa před jinými. Moderní národy Evropy se utvářely buďto zavedením občanských práv v případě státních národů nebo skrze národní hnutí, což byl velmi častý model ve středoevropském prostoru. Ke vzniku národního státu tedy vede cesta od etnické menšiny ke zformovanému národu prostřednictvím národního hnutí. Rozdíl mezi etnickou menšinou a národem vidí Hroch v tom, že národ má úplnou hierarchickou sociální strukturu, území, které považuje za své, jeho příslušníci jsou rovnoprávní, hlásí se ke své kultuře a jsou si vědomi svých dějin a ve školách se vyučuje národní jazyk. Tento přerod je spjat s přechodem od tradiční feudální společnosti ke společnosti moderního typu. Národní hnutí jako zprostředkovatel přechodu se vyvíjí od učenecké obnovy kultury a tradic přes agitaci pro národní myšlenku k masovému rozšíření mezi příslušníky národa. Národní hnutí prosazuje národní zájem, kterým je nejprve požadavek jazykového zrovnoprávnění a stejné šance pro různá etnika, později se přidávají politické požadavky, které odrážejí vůli podílet se na vládě a organizaci mateřského státu, a nakonec jsou to i výzvy k sociální rovnosti. Tyto soubory požadavků nejsou ve většině případů vládnoucí dynastické struktury schopné akceptovat, protože přímo narušují strukturu stávající společnosti a výsledkem je požadavek vzniku samostatného státu. Ve středoevropském prostoru je v důsledku rozpadu habsburského soustátí a silného vlivu nacionalismu tento typ vzniku států typický a můžeme takto uvažovat o Polsku, Maďarsku i Československu.

Maďarský politický filosof a historik István Bibó¹⁹ říká, že národ je typická evropská jednotka, která vznikla dlouhým vývojem. I ve složité spleti feudálních vztahů si národy zachovaly částečnou stabilitu a prokázaly velkou houževnatost. Jejich počátky sahají až do dob germánských království, které se staly pokračovateli říše. Západní národy v čele s Francií, Anglií a Španělskem se stávají vyhraněnými a politicky integrálními celky, království německé a italské se mění v nehmotné a neviditelné symbolické útvary, mezitím ale stále vznikají menší národy po celé Evropě. S pojetím národů se křížují dynastické svazky a spojenectví, které jsou však velmi křehké. Nacionalismus se probudil v Evropě až s revolucí ve Francii, i když jeho princip je

¹⁸ HROCH, Miroslav. V národním zájmu. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1999. 199 s. ISBN 80-7106-298-7.

¹⁹ BIBÓ, István. Bída malých národů východní Evropy. Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

mnohem starší. Západní demokratický nacionalismus, který se uplatňoval na západě, se na východě nemohl plně prosadit, protože byl blokován pokusy o politickou konstrukci římsko-německé říše a invazí Osmanů, která přispěla k vytvoření habsburského soustátí. To se ukázalo jako velmi nesourodé a později se začal projevovat demokratický nacionalismus, jenž zažehl plamen německé, italské, polské a české státnosti. Cesta nově vznikajících národů však nebyla jednoduchá, musely si vybojovat svou samostatnost a vytvořit nové instituce i správu. Nositelem národních hnutí se stal lid. Bibó uvádí jako kritérium příslušnosti k národu jazyk a jazykový nacionalismus je podle něj typickým jevem střední a východní Evropy. Jazykově definované národy navazovaly na historickou státnost nebo alespoň společný historický prožitek. Národy jsou tedy vytvářeny nejen jazykem, ale i dějinami. Vlivem jazykového rozdělení se však hranice mezi národy staly mlhavými a historické vědomí národů se vždy vztahovalo k nejširšímu možnému území. To se pak stalo předmětem mnoha válek a katastrof, což přineslo znejistění národní existence. Právě ve v tom pak tkví podle autora hlavní zdroj politické hysterie národů střední a východní Evropy.

Myšlenky o národech a národních jazycích jako jeden z prvních rozvinul německý spisovatel a filosof Johann Gottfried Herder, v jehož osobě vrcholí německé národní hnutí. Usiloval o vymanění němčiny jako jazyka kultury a vzdělanosti z područí latiny a francouzštiny, což se stalo později vzorem pro národní hnutí dalších středoevropských národů. Jak již bylo řečeno, znamenal nacionalismus v Německu pro svůj etnický a jazykový důraz něco jiného než v západních státech. Norbert Elias²⁰ v této souvislosti vysvětluje tento specifický vývoj tím, že v německých zemích měly střední vrstvy obyvatelstva jen málo možností ovlivňovat politický vývoj, protože těžko pronikaly do nejvyšších kruhů, ve kterých byla běžným jazykem francouzština. S rozvojem kultury v 18. století byly nositelkou kultury právě střední vrstvy a kvůli odlišení od nejvyšších vrstev hrdě užívaly onu „barbarskou němčinu“. Z původně sociálního problému se stal problém nacionální, což posílilo vliv nacionalismu.

Společenská struktura v Evropě se tedy postupně měnila, dynastické a feudální uspořádání přecházelo v občanskou liberální společnost, která ve střední Evropě nabývala forem vyzdvihujících etnickou a jazykovou příslušnost.

Mitteleuropa

Střední Evropa (Mitteleuropa) vznikla jako geopolitický termín v Německu. Pojem středu Evropy se poprvé jako idea objevuje u Herdera, pro něhož evropský střed představuje ideální místo mezi asiatským despotismem a duchem západního kramářství. Nacionalismus se zde projevil zcela ojedinělým a novým způsobem v souvislosti s obrovským hospodářským a kulturním rozvojem i po sjednocení Německa v roce 1871. Rozvinuté západní země již měly své kolonie a zájmy po celém světě a Německo přišlo na scénu pozdě. Toužilo vyrovnat se koloniálním mocnostem a s hospodářským růstem rostly i jeho ambice. Získalo některé kolonie v Číně, Africe nebo Nové Guineji, a protože kolonie s pohodlným přístupem po moři již byly obsazeny, začalo expandovat na souši po lince Berlín – Bagdád. Tímto rozmachem se cítily ohroženy ostatní velmoci, Rusko kvůli německému postupu „Drang nach Osten“, Anglie pro německé aktivity na Blízkém Východě, v Indii a kvůli budování německého lodního spolku. Místo liberálního nacionalismu se, jak uvádí německý historik Hagen Schulze²¹, prosadil nacionalismus

²⁰ ELIAS, Norbert. O procesu civilizace I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Praha: Argo, 2006. 336 s. ISBN 80-7203-838-9.

²¹ SCHULZE, Hagen. Stát a národ v evropských dějinách. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2003. 366 s. ISBN 80-7106-393-2.

integrující, který se vyznačoval silnou militarizací (zejména v Německu) a v konečném důsledku vehnal národy Evropy do první světové války.

Geopolitickou koncepcí německého nacionalismu byla myšlenka Mitteleuropy, která však nabývala různých podob. Zakládala určitý prostor mezi Francií a Ruskem, v němž by se politická a kulturní převaha Německa prosadila lépe než v rámci celé Evropy. Jiří Kořalka²² popisuje, že kořeny úvah o střední Evropě sahají na počátek 19. století, kdy je šířil významný německý reformátor Stein a v roce 1844 přední německý ekonom Friedrich List, který uvažoval vliv Německa od Hamburku k Terstu jako protiváhu vůči mocnostem na krajích - Francii a Rusku. Rakouský publicista Viktor Andrian-Verburg si roku 1847 představoval úzké spojení Německého spolku s Uhrami, Srbskem, Moldavskem a Valašskem jako předstupeň „Spolku evropských národů“. Němečtí liberální poslanci mluvili ve frankfurtském parlamentu o rozvoji směrem přes Maďarsko, Balkán, Rumunsko až do Cařihradu. Dále se tam hovořilo o „Spojených státech středoevropských“ a dokonce „Spojených státech evropských“ za předpokladu německé dominance. Podobně se uvažovalo i v Rakousku a došlo na prusko-rakouské soupeření o nadvládu, které vyvrcholilo roku 1866 vítězstvím Pruska. Dohody mezi Německem a Rakouskem bylo dosaženo až později roku 1879, čímž vzniknul Dvojspolek a později po přistoupení Itálie Trojspolek. Mitteleuropa měla být předstupněm sjednocení Evropy a německý císař Vilém II. přesvědčoval pro tuto myšlenku Francii s cílem vytvořit protipól Spojeným státům americkým. Pojmu se chopili i němečtí nacionalisté (Ernst Hasse), kteří uvažovali o spojení německy mluvících zemí v jeden stát zbavený neněmeckých národů. Právo na existenci uznávali u Francouzů, Italů, Skandinávců, Rusů, Poláků, Rusínů, Rumunů a Jihoslovanů vzhledem k jejich počtu a kultuře, zatímco u Čechů, Slováků, Maďarů a Slovinců je popírali. V Německu se počátkem 20. století rozšiřoval pocit, že v Evropě je jen druhořadou velmocí, přičemž jeho potenciál je mnohem větší. Zpočátku řešili tyto ambice cílevědomou obchodní a kapitálovou činností v rámci okolních zemí, později se ale německá zahraniční politika upínala k vybudování středoevropské koloniální říše směrem k Cařihradu. Alternativu těmto územním požadavkům uvedl roku 1913 liberální politik Walter Rathenau, který uznával, že se Němci opozdili během kolonialismu a odmítal vojenské zabezpečení lepšího postavení. Navrhoval vytvoření celního spolku a prosazení Německa na hospodářském a exportním poli v Evropě. Chtěl zavést jednotný daňový a celní systém doplněný volným pohybem lidí. Díky vysoké úrovni německého hospodářství by získalo Německo silnou pozici v Evropě bez vojenských intervencí. Tyto úvahy se však neprosadily a vývoj první světové války vybízel pro formulaci nových německých požadavků směřujících ke zlepšení německého velmocenského postavení. Těmi bylo vytvoření Středoevropského hospodářského svazu pod vedením Německa i za cenu vnučení tohoto konceptu dalším evropským zemím včetně Francie, jak to formuloval kancléř Bethmann-Holweg. Němečtí průmyslníci navíc požadovali vojenské i politické ovládnutí sousedních zemí a značné územní rozšíření Německa.

V roce 1915 napsal Friedrich Naumann knihu Mitteleuropa²³, v níž v liberálním duchu Waltera Rathenaua naznačoval možné demokratické uspořádání prostoru mezi Anglií, Francií a Ruskem. Cílem bylo, aby země ve středu nebyly již bitevním polem a přívěskem Východu nebo Západu. Klíčové by bylo německé spolenectví s rakousko-uherskou monarchií a následné vrůstání okolních zemí do vytvořeného soustátí.

²² KOŘALKA, Jiří. Mitteleuropa Friedricha Naumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války. Dělský potápěč [online]. 10.12.2009 [cit. 2013-06-10]. Dostupné z <<http://deliandiver.org/2009/12/mitteleuropa-friedricha-naumanna-jako-plan-nemecke-hegemonie-v-evrope-za-prvni-svetove-valky.html>>.

²³ KOŘALKA, Jiří. Tamtéž.

Překážkou v tomto spojení by mohly být historické neshody, kterých bylo hodně, různé vyznání, ale i v tom byla zároveň síla Středoevropanů. Bylo to vždy místo kontaktu Říma a Byzance, protestantismu, katolicismu i židovství. Pozitivem mělo být vědomí společné středoevropské duše a ekonomická výhodnost spolupráce. Naumann očekával nesouhlas v řadách Staroprusů, Starorakušanů, Čechů, Poláků, Jihoslovanů, Rumunů, zčásti i Maďarů, ale daly se podle něj překonat dlouhodobou, vstřícnou a citlivou politikou. Vypracoval i konkrétní návrhy na sjednocení vojenské správy, zahraniční politiky, železniční a energetické infrastruktury, bankovního a obchodního práva, měny, cla, míry a váhy. Navrhoval i sloučení centrálních úřadů jako základ nového mozku. Jeho cílem bylo vytvořit středoevropský organizační stát a středoevropský národ. Němci by podle něj měli hodně vyjít vstříc východním a slovanským národům i Židům, naučit se respektovat jejich kulturu a nepovažovat je za něco méněcenného. Židé přitom hráli důležitou úlohu ve společnosti. Byli jednak úspěšní a jednak to byl prvek spojující národy pomocí obchodu. Čechy měl Naumann na druhém místě za Maďary co do významu, ale nepřiznával jim právo na vlastní stát. Prahu však zvolil jako příklad pro sídlo středoevropského výboru pro hospodářství. Směrem k Francii se Naumann vyjádřil smířlivě, zdůraznil dlouholeté spojení Itálie, Skandinávie, Švýcarska, Nizozemí, Srbsko, Rumunsko, Bulharsko a Řecko by pak mohly být souputnickými (satelitními) státy střední Evropy. Naumannova vize byla v Německu kladně přijímána liberálními kruhy, naopak nacionalisté byli zklamáni vstřícným přístupem vůči okolním malým národům.

Reakce na koncept Mitteleuropy

Mnozí neněmečtí politikové v rámci rakouské monarchie si uvědomovali nebezpečí, které hrozilo, kdyby se spojila dvě německá etnika a byla prosazena velkoněmecká myšlenka, jejímž zastáncem byl například radikální nacionalista Ludwig Lohner. Mezi slovanskými politiky byla nejdříve rozšířena myšlenka panslavismu, který měl tvořit hráz německému pangermanismu. Zatímco pangermanismus považovali za nacionalistickou militantní ideologii užívající sociální darwinismus a v extrémních podobách rozlišující lidské rasy, panslavismus předpokládal určitou formu jednoty slovanských národů s ruskou říší, která by je zastřešovala. Mnozí slovanští představitelé (K. H. Borovský, L. Štúr) však po návštěvě Ruska a zjištění velkých kulturních odlišností mezi střední a východní Evropou tuto myšlenku odmítli jako nereálnou. Jiní prosazovali pro uspořádání střední Evropy myšlenky austroslavismu, jejímž velkým obhájcem byl František Palacký. Ta uvažovala o zřízení rakousko slovanské federace s několika slovanskými etniky, které by převažovaly etnikum germánské. Tato federace by pak působila jako protiváha „malému Německu“. František Palacký shrnul své úvahy o možném uspořádání ve spise *Idea státu rakouského*²⁴, kde varuje před ztrátou suverenity rakouského a zejména českého národa. Usiloval o „malé Německo“ a rakouskou federaci se slovanskými zeměmi, které by s Německem mohly obchodně spolupracovat a tvořit i celní unii. Považoval však za důležitou národnostní rovnoprávnost a požadoval pro národy více autonomie. Vymezil říšské kompetence, kterými by byly záležitosti vojenské, zahraniční, některé finanční, obchodní a právní, a dále kompetence zemské, jež by obstarávaly veškerou další správu. Fungovaly by zemské sněmy pro národ německý, českoslovanský, polskorusínský, maďarský, rumunský, jihoslovanský a italský. Národy by byly vymezeny ne na základě historickém, ale etnickém. Zejména české liberální kruhy ji velmi prosazovaly, protože se obávaly vytvoření rakouského dualismu s Uhrami, což by znamenalo, že malé národy by měly místo jednoho pána, pány dva a

²⁴ PALACKÝ, František. *Idea státu rakouského*. Praha: I.L. Kober, 1865. 86 s.

rovnoprávného postavení by se nedočkaly. Myšlenky federace byly však na Kroměřížském sněmu odmítnuty a místo vyrovnanějšího postavení národů přišla éra Bachova absolutismu, která pohřbila budoucí možnost soužití národů pod jednou střešou a posílila touhy po úplném oddělení malých národů od říše. Podobnými úvahami o rakouské federaci se zabýval i rumunský politik a právník Aurel Popovici, který usiloval o posílení Rumunska proti maďarskému vlivu a v roce 1906 navrhl rakousko-uherskou federaci pod názvem Spojené státy Velkého Rakouska, která by se skládala z národnostních provincií. Zastáncem federace slovanských států ve střední Evropě byl i polský historik a politik Walerian Krasinski. Velmi novátorská a smělá byla úvaha českého filozofa a kněze Bernarda Bolzana²⁵, který proti herderovsko-jungmannovskému jazykovému pojetí postavil myšlenku jednoho národa a dvou jazyků, přičemž zdůrazňoval společnou lásku k vlasti, odstranění příkopů mezi Čechy a Němci a jejich bližší kontakty. Tento koncept však neměl v převládajícím prostředí jazykového nacionalismu moc šancí se prosadit.

Nová generace liberálů v českých zemích, tzv. Mladočeši, volala po radikálnější liberalizaci ve vztahu zejména ke katolické církvi. Prosazovali český národní program, vystupovali proti politické šlechtě a postupně převzali iniciativu na české politické scéně. Univerzitní profesor T. G. Masaryk byl zpočátku pro zachování Rakouska-Uherska (v díle Česká otázka), avšak vyslovoval se pro jeho přestavbu ve smyslu přirozeného práva a občanských svobod. Odmítal radikální nacionalismus a byl pro oslabení pouta s katolickou církví z pozice vyšší lidské spirituality a humanity. V knize Nová Evropa²⁶, která je určitou polemikou s myšlenkou Mitteleuropy už Masaryk kritizuje německý pangermanismus a šíření vlivu po lince Berlín – Bagdád včetně vytvoření prostoru na východě a metody „Drang nach Osten“. Nesouhlasí se sociálním darwinismem ani využitím Nietzscheovy filosofie. Válku chápe jako střet teokratického pojetí a demokratických myšlenek civilizace a humanity a v tomto smyslu prosazuje nové uspořádání Evropy pod taktovkou spojenců v čele s americkým prezidentem Wilsonem. Malým národům přiznával právo na sebeurčení, protože je považoval za přirozený orgán lidstva. Mají tedy právo zvolit si vládu, která je z nich a pro ně. Reakce Spojenců byla zpočátku zdrženlivá a zejména britská strana prosazovala vznik silného středoevropského útvaru odděleného od Německa, který by na druhé straně čelil Rusku. Tím, že byl pangermanismus poražen během první světové války a Rakousko-Uhersko bylo v podstatě bezmocné a přimykalo se k Německu, umožnily státy Dohody společně s americkým prezidentem Wilsonem vznik malých národů ve střední Evropě.

Pokud bychom měli shrnout vývoj střední Evropy mezi rokem 1848 – 1918, můžeme slovy Michala Kopečka²⁷ mluvit o regionu charakteristickým svou etnickou mnohočetností, částečnou hospodářskou zaostalostí a nevyvážeností moci způsobenou převahou německého živlu. Koncepte uspořádání tohoto regionu staví buď na německé kulturní hegemonii, uvažují střední Evropu jako zónu volného obchodu nebo mluví o střední Evropě jako o specifickém regionu, založeném na federaci menších států, jehož zájmem je vyrovnání sil proti Rusku na východě nebo mocnostem na západě ať jde o Francii, Británii nebo Německo. Ačkoliv se jedná o hospodářství, kulturu a politiku, vymezení střední Evropy je převážně politická otázka. České postoje k této otázce byly

²⁵ HROCH, Miroslav. Na prahu národní existence. Praha: Mladá fronta, 1999. 275 s. ISBN 80-2024-0809-6.

²⁶ MASARYK, Tomáš Garrigue. Nová Evropa: stanovisko slovanské. Brno: Doplněk, 1994. 196 s. ISBN 80-85765-29-2.

²⁷ KOPEČEK, Michal: The Ups and Downs of Central Europe: Chapters from Czech Symbolic Geography. In. MASLOWSKI, Nicolas a HLAVIČKOVÁ, Zora. The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century. Praha: CES, 2005. 187 s. ISBN 80-2394-457-6.

většinou reakcemi na politiku Německa a Rakouska. Evropa se v době osvícenství změnila a začala se rozvíjet. Bylo opuštěno staré dělení na protestantský sever a katolický jih a začalo se rozlišovat mezi vyspělým Západem a zaostalým Východem. Němci tak byli tlačeni na periferii Západu ne-li na Východ. Proto vznikla myšlenka Mitteleuropy, která odrážela hloubku německé kultury a zejména velké literatury (Novalis, Schlegel). Další odezvu nacházela v metternichovském Rakousku, které se považovalo za střed Evropy a ochránce tradičních hodnot ve smyslu Herderovy filosofie, která vidí nejhodnotnější věci ve zlatém středu. Tyto vize byly podporovány německými liberálními ekonomy, jako byl Fridrich List a v roce 1848 byl pojem Mitteleuropa zavedený v politickém i ekonomickém diskursu. Zamýšlený středoevropský volný trh by byl protiváhou k západní Evropě a Německo s Rakouskem se v těchto záležitostech snažili o sblížení. Roku 1915 vydal Friedrich Naumann knihu *Mitteleuropa*, kde přiznával německému živlu dominující postavení, ale zároveň zdůrazňoval potřebu být k neněmeckým etnikům citlivý a respektovat jejich kulturní a jazykové odlišnosti. Myšlenka německé převahy byla však například v českých zemích přijímána pouze menšinově a stala se předmětem sporu s německými nacionalisty. Proti velkoněmecké myšlence se stavěl například František Palacký, který podporoval nezávislou federaci Rakouska a českých zemí. Na konci první světové války se proti ní postavil i T. G. Masaryk v díle *Nová Evropa*, kde uvažoval o samostatném Československém státu jako základu pro budoucí možnou federaci svobodných národů, které by se mohly postavit případné ruské nebo německé agresi.

Po válce vznikly ve středoevropském prostoru nové národní státy vlivem tvořivé složky nacionalismu. Na druhé straně dostali evropští nováčkové do výbavy i temnou sudbu nacionalismu, která skrývala problém národnostních menšin a nevyřešenou otázku společných hranic. A toto břímě si s počáteční euforií a nadšením odnášely s sebou do proudu dějin.

Vznik malých národů 1918-1938

Poválečné uspořádání

Po válce byly Centrální mocnosti poraženy a mocnosti Dohody se Spojenými státy, jakožto novým hegemonem světové politiky je donutily přistoupit na Versailleský mírový systém, ve kterém se hlavně německé země musely vzdát části svého území a přistoupit k placení válečných reparací. Na troskách Rakouska-Uherska vznikly v roce 1918 malé národní státy na základě principu sebeurčení, který byl podporován zejména Spojenými státy. Francie a Anglie měly spíše zájem na oslabení a kontrole Německa a orientovaly se na kontrolu svých kolonií, což bylo částečně v rozporu s americkým principem sebeurčení národů.

Problémy střední Evropy

Vlivem porážky pangermanismu se proměnil i význam pojmu střední Evropa. Již mu nedominovala myšlenka Mitteleuropy, ale do středu pozornosti se více dostaly malé národy, jejichž osud popisuje István Bibó²⁸. Střední a východní Evropa je podle něj často vnímána v politické oblasti s jakousi apriorní zaostalostí. Ta údajně tkví v nedemokratičnosti, politické neotesanosti, přízemním a agresivním nacionalismu. Celou oblast drží politicky aristokratičtí latifundisté a monopolní kapitál, vytváří se obskurní politické filozofie, což dohromady potvrzuje domněnku, že tyto státy jsou neschopné demokratického vývoje západoevropského typu. Tyto závěry jsou ale podle

²⁸ BIBÓ, István. *Bída malých národů východní Evropy*, Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

autora velmi zavádějící. Země mají k vyspělým demokraciím daleko, nemají tolik rozvinuté městské a buržoasní struktury ani průmyslový proletariát, avšak mají kořeny těchto principů, na které lze navazovat. V podstatě je dělí od západní Evropy pouze stupeň dosaženého rozvoje. Ve srovnání s rozvojem Ruska lze jejich zaostalost interpretovat jako důsledek vnějších historických otřesů. Zájem aristokratických latifundistů a monopolního kapitálu však není jen poroba obyvatel, ale mají s nimi společné národní cítění. Zvrácené politické filosofie našly ve střední Evropě uplatnění patrně z toho důvodu, že její obyvatelé si prošli prožitkem strachu a zmatku, který začal ovládat jejich myšlení. Je to jistá známka nerovnováhy mentalit střední Evropy. Tato politická hysterie vyrůstala z nejistoty národních a státních rámců národů a národotvorného procesu. Nejčastějším projevem nevyváženosti národů střední Evropy je existenciální strach o vlastní pospolitost. Kvůli složitým sporům o vlastní území si nevěří navzájem a ještě k tomu žijí vedle velkých národů, jejichž jediné slovo popírající existenci malých sousedů je dokáže vystrašit. Ze strachu o svou existenci podlehly malé národy nedemokratickému nacionalismu, a proto vytvářely často pouze zdání demokracie, omezovaly svobodu, korumpovaly a v krajních případech falšovaly, podváděly nebo organizovaly puče. Tímto způsobem se k moci dostávali falešní demokraté, kteří se opírali ve skutečnosti o staré feudální pořádky, šlechtu, vojsko a tzv. národní inteligenci. Národní inteligence uskutečňovala nejprve svůj jazykový program, obrat k nedemokratickému vývoji nastal až s konstrukcí zvrácených politických filosofí. Malé národy tak upadaly do kolektivní hysterie a jakýkoliv čin, pokud byl vykonán v národním zájmu, se stal svatým v boji za legitimizaci vlastního národa. Věda také začala sloužit národním zájmům a zcela výjimečný byl v tomto ohledu Masarykův čin, který označil obdivované národní rukopisy za podvrh. V porovnání se západními demokraciemi se vývoj v tomto smyslu ve střední Evropě zastavil.

Největším problémem vztahů mezi středoevropskými národy byly územní zmatky²⁹. Prvním sporem byly jazykové války, které ve střední Evropě na rozdíl od Evropy západní znamenaly boj o bytí a nebytí národa. Těžký život proto mají v národním státě menšiny i přesto, že stát stojí na demokratických principech. Národ si zpravidla dělá nároky na území, které považuje za své. Často bylo území předmětem historických sporů a nárok na vlastnictví si dělá více států, což je počátek nedemokratického uvažování. Všechny národy tak zpravidla požadují víc, než na co mají nárok.

Bibó přichází i s vlastním návrhem, jak tuto situaci řešit³⁰. Říká, že konsolidace regionu střední a východní Evropy je možná. Vymezit hranice mezi národy lze pomocí historických i současných územních poměrů a na druhé straně pomocí poměrů jazykových. V tomto případě se ale nesmíme ohlížet na ekonomické, strategické ani dopravní poměry. Je lepší například oddělit město od jeho okolí. Nejlepším způsobem jak udržet dlouhodobý mír je mít dobré hranice se svými sousedy. Pohraniční oblasti by například měly mít právo zvolit si, ke kterému národu budou patřit (právo na sebeurčení) a to nejlépe formou referenda. Nejkrasnějším případem konsolidace hranic je vysídlování obyvatelstva, toho lze užívat pouze zřídka a za podmínek reciproční výměny a širokého souhlasu obyvatel.

Podle autora by měly mír uzavřít všechny strany svobodně a ne pod nátlakem, jinak mír nebude v budoucnu fungovat³¹. Od Napoleonových dob neumí státy uzavírat dobrý mír, protože Napoleon způsobil mnoho násilí a uvrhl do války celé země. Čili hněv, který proti němu povstal, byl těmito faktory umocněn a hnal národy do touhy po pomstě. Je nutné postavit mírová ujednání na pevných a jasných principech. Po první

²⁹ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 199

³⁰ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 207

³¹ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 222

světové válce se ve střední Evropě stalo tímto principem právo národů na sebeurčení. Mírové mocnosti však tento plán nedotáhly důsledně do konce, nerozdělily důkladně národy podle jazyka, ale podle vedlejších strategických, historických nebo jiných kritérií. To dovedlo některé národy v pozdější době až k hitlerismu a fašismu. Historickou legitimitu hranic národů překrývá legitimita sebeurčení pomocí referenda, což je jediný způsob, jak se vyhnout sporům o území a pozdější válce.

Tyto teorie je možné ověřit na situaci malých národů ve střední Evropě po pádu rakousko-uherské monarchie, kdy se vynořily z dějin tři národy Polsko, Uhry a Čechy. Nové státy a zejména Československo a Polsko byly založeny na demokratických principech a parlamentní demokracii, v meziválečném období však často aplikovaly politiku ochrany svého území a revisionismus, kvůli čemuž toto období můžeme označit jako zlatý věk nacionalismu.

Problémem malých národů byla jejich vnitřní nevyváženost³². Polsko po roce 1918 bylo parlamentní demokracií, ale postupně se začalo projevovat, že je nevyvážené. Na východě bojovalo s Rudou armádou o litevská území, která si nakonec připojilo, ale třetinu jeho obyvatel tvořily národnostní menšiny. Na jihu soupeřilo s Československem o Slezsko a na západě si své nároky dělalo Prusko. Kvůli velkému počtu menšin a nacionálnímu napětí, neochotě polských parlamentních stran k dohodě a hospodářské krizi byly polské demokratické vlády velmi nestabilní. Toho využíval maršál Josef Pilsudski a ještě více demokracii podřýval, až se mu povedlo roku 1926 uskutečnit státní převrat a zavést tzv. sanační režim, který vedl k vládě silné ruky, potlačování demokratických principů a práv. Maďarsko bylo po první světové válce v rámci Trianonské smlouvy okleštěno o 71% území, které připadlo okolním státům. Ve volbách zvítězila komunistická levice a nastolila pomocí revoluce Maďarskou republiku rad. Československé a rumunské oddíly v rámci „Malé dohody“ tento režim svrhly a moci se chopil bývalý admirál rakousko-uherského námořnictva Miklós Horthy. Parlament odhlasoval vznik Maďarského království, jehož se Horthy stal regentem. Rozčarování ze ztráty tak velkého území a touha po velkých Uhrách byla u Maďarů obrovská, což byl důvod, proč se později přidalo k nacistickému Německu. Na jednu stranu se nedokázalo smířit se ztrátou území, které se mu etnicky vzdálilo, a na druhé straně zůstaly početné maďarské menšiny uvězněné v cizích státech. Problémem Československa byla silná německá menšina a spory plynoucí z vlivů nacionalismu. Československý stát připojil Slováky, Rusíny a část Uher. Byl vybudován na demokratických principech a měl rozvinutou společnost. V rámci Trianonu uzavřelo Československo s Jugoslávií a Rumunskem tzv. Malou dohodu, která měla držet na uzdě případné maďarské snahy o expanzi. Československo dbalo o neporušitelnost hranic, což se nepovedlo uhájit v roce 1938, kdy se mu do zad postavila právě početná německá menšina. Na Balkáně vzniklo společné království Srbů, Chorvatů a Slovinců, ve kterém se uplatnil zejména srbský nacionalismus vůči makedonskému obyvatelstvu, které se chtělo připojit k Bulharsku. Společnými rysy všech střeoevropských národů je bezesporu snaha o národní regeneraci, při které však zděděná historická území nedokázaly naplnit jednotným národním vědomím. Usilovaly proto o sjednocení menšin na svém území na demokratických principech po francouzském vzoru, ale ve východoevropském prostředí se jim to kvůli dělení Polska, porážce maďarské revoluce a zabránění českého pohraničí nepodařilo. Bibó dále upozorňuje, že přes tyto násilné akce neměly státy dostatek nadhledu, aby v tom spatřily historickou logiku a smířily se se současným stavem, přestože to znamenalo vzdání se části území³³. Místo toho opustily demokratické principy a začaly utlačovat nebo dokonce vysídlit menšiny. Československu a Polsku

³² BIBÓ, István. Tamtéž. s. 174

³³ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 183

se splnily jejich územní požadavky, naproti tomu Maďarsko, které bylo ve světových válkách vždy na straně poražených, přišlo o svá území a početné maďarské menšiny se ocitly uvnitř cizích států.

Samostatným problémem bylo Německo, které po válce přišlo o značná území, muselo platit válečné reparace a jeho vývoj byl kontrolován (demilitarizované Porúří) zejména Francií, která se obávala nárůstu německého vlivu. Německo se stalo parlamentní demokracií označované jako Výmarská republika. Tvrdé dopady versailleského systému a hospodářská krize měly za následek radikalizaci obyvatelstva a vzestup nacionalismu. Této situace využily extremistické strany v čele s NSDAP a po volebním úspěchu donutily prezidenta Hindenburga jmenovat Adolfa Hitlera kancléřem³⁴. K moci se tak dostal vypjatý nacionalismus v podobě NSDAP, která byla podporována ozbrojenými složkami. Nacismus v sobě kombinoval několik ideologií. Jednalo se zejména o národní socialismus, který měl levicové prvky zaměřené na dělnické vrstvy obyvatelstva a zároveň zdůrazňoval národnostní hledisko. Dále obsahoval fašistické tendence tzn. vůdcovský princip, odstranění demokracie a parlamentarismu. Vyznačoval se také silným rasismem tj. sociálním darwinismem, antisemitismem a antislavismem. Propagoval nadřazenost árijské rasy a nutnost rasové hygieny, což v konečném důsledku vedlo k holocaustu a genocidě. Ideologové nacistického Německa sice Naumannovu myšlenku Mitteleuropu jako celek odmítli, některé teze se však v jejich koncepci objevily i když byly pojaté úplně jinak. Jednalo se zejména o sjednocení Evropy za předpokladu německé hegemonie a rozšiřování vlivu na východ ve smyslu „Drang nach Osten“. Vývoj v Německu po roce 1933 tak znamenal dovedení pangermánské myšlenky do extrému a k politickému sjednocení německého etnika došlo roku 1938 anšlusem Rakouska, který symbolizoval sešikování velkoněmeckého národa k nadcházejícímu útoku a vypuknutí druhé světové války.

Velkoněmecká říše a bipolární svět 1938-1989

Jestliže se střední Evropa zhroucením Rakouska-Uherska vzdálila myšlence svěbytného politického regionu, v průběhu druhé světové války a zejména jejími výsledky byla její existence vyloučena. Válečným běsněním byly zničeny poslední zbytky středoevropské kosmopolitní kultury, jejichž završením bylo systematické vyhlazování středoevropských Židů. Po válce pak došlo k bipolárnímu rozdělení světa na kapitalistický a komunistický blok, který jako stín zahalil i středoevropské státy, jež upadly do jeho poručnictví.

Vzestup a pád Velkoněmecké říše

V roce 1938 se připojením Rakouska k Německu konečně naplnila dávná touha po vytvoření velkoněmeckého národa a nacisté se chystali jeho potenciál zúročit ve válečném konfliktu. Nejdříve se obrátili na početné německé menšiny v československých Sudetech, ale i například v Litvě, které chtěli připojit ke své říši. Na jednání v Mnichově roku 1938 jim na Hitlerovo naléhání spojenci ustoupili pod příslibem zachování nezávislosti pro Československo. Mnichovské události v konečném důsledku způsobily osudový obrat zahraničně politické orientace Československa pod vedením Edvarda Beneše východním směrem. Hitlerův příslib zachování nezávislosti neměl dlouhého trvání a do půl roku byl zřízen Protektorát Čechy a Morava pod německou správou. Roku 1939 bylo přepadeno Polsko a Velká Británie s Francií vstoupila s Německem do válečného stavu, což byl začátek druhé světové války. Polsko

³⁴ MÜLLER – KRIEGER- VOLLRATH. Dějiny Německa. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2004. 610 s. ISBN 80-7106-188-3.

si v tajném paktu Ribbentrop-Molotov rozdělili Němci a Rusové. Německo následně obsadilo další státy Evropy včetně Francie a spolu se svými spojenci zatáhlo do války téměř celý svět. Ze států střední Evropy Maďarsko stále hledalo spojence, který by ho podpořil ve snahách o revizi Trianonské smlouvy, a nakonec jej našlo v nacistickém Německu. Obdrželo za to jihoslovenské pohraničí, Podkarpatskou Rus a Sedmihradsko. Ke konci války sice začal Horthyho režim vyjednávat se Stalinem, ale o Budapešť se nakonec svedly těžké boje s Rudou armádou. Na Slovensku po zřízení protektorátu Čech a Moravy vyhlásil Josef Tiso samostatný Slovenský stát, který se stal také spojencem Německa navzdory faktu, že jeho jižní část připadla Maďarsku. Jugoslávie byla obsazena a rozdělena až na výjimky mezi několik států. Pobaltí bylo obsazeno Sovětským svazem v rámci sovětsko-německého paktu o neútočení.

V roce 1945 bylo Německo a jeho spojenci poraženi a zhroutil se tak sen o Velkoněmecké říši. Státy střední Evropy se zbavily okupantů, ale jak se později ukázalo, svou nezávislost si neudržely dlouho. Konec války je spojen s masivními odsuny obyvatelstva zejména německého, při kterých muselo odejít dvanáct milionů Němců z jimi obývaného území. Jednalo se o vystěhování zejména českého pohraničí a západního Polska, které si posunulo hranice na západ až k Nise a Odře. Vysídlení obyvatelstva jako překonání národnostních problémů je sporným řešením, o kterém se debatovalo již po první světové válce³⁵. Jeho zastáncem byl francouzský sociolog Bernard Lavergne a toto řešení bylo použito například mezi Tureckem a Řeckem, kde došlo k výměně obyvatel ovšem v mírových dobách. Naproti tomu v Československu byl jeho průběh velmi problematický. Toto řešení prosazoval exilový premiér Edvard Beneš, který pro něj získal souhlas spojeneckých velmocí, jež s váháním souhlasily. Uvědomovaly si totiž, že soužití Čechů a Němců po válce nebude možné a ochrana národnostních menšin v rámci mezinárodního mírového systému je neefektivní, jak se ukázalo u Versailleské smlouvy. Uplatňování principu kolektivní viny je velmi sporné a patrně mohlo být použito pouze v poválečné atmosféře. Dalším problémem je, že při samotném odsunu docházelo k mnoha zločinům a masakrům civilního obyvatelstva z české strany. Jak je vidět došlo během války k eskalaci nacionalismu jak pangermánského, tak například českého, který byl zpětnou reakcí. Jednalo se o vyvrcholení národnostního problému, který takto vyhnáný do extrému znamenal nejen pro Německo silnou poválečnou kocovinu.

Sovětizace střední Evropy

Poválečný vývoj můžeme slovy francouzského historika a politologa Jacquese Rupnika³⁶ shrnout následovně. Spojené státy americké a Sovětský svaz se dohodli na rozdělení Evropy a vymezení sfér vlivu na Jaltské konferenci roku 1945. Toto pověstné dělení se stalo později i jaltským mýtem, protože střední Evropa po ní v podstatě přestala existovat. Nebyl to však důsledek dohody samé, ale důsledek toho, že dohodnuté garantování demokratického vývoje osvobozených území nebylo ze sovětské strany dodrženo. Západ měl jiné představy o Stalinovi a Stalin měl jiné představy o pojmu demokracie. Tento rozpor byl jednou z příčin vzniku Studené války. Jalta nebyla v pravém slova smyslu ústupkem, pouze reagovala na přítomnost Rudé armády ve střední Evropě. Stalin by se do střední Evropy bez Hitlera pravděpodobně nedostal a v důsledku německého napadení argumentoval potřebou vytvořit nárazníkovou zónu proti německému nebezpečí. Považoval za nezbytné ovládat státy i politicky, v důsledku čehož

³⁵ WIKIPEDIA. Vysídlení Němců z Československa [online]. 10.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Vys%C3%ADlen%C3%AD_N%C4%9Bmc%C5%AF_z_%C4%8Ceskoslovenska>.

³⁶ RUPNIK, Jacques. Jiná Evropa, Praha: Prostor, 1992. 352 s. ISBN 80-85190-17-6.

došlo k následné sovětizaci a rozdělení světa železnou oponou. Komunistickou revoluci ve střední Evropě umožnilo nacistické Německo a jeho ideologičtí spojenci, protože k radikalizaci společnosti docházelo v mnoha zemích, které se staly spojenci Německa a potom Sovětského svazu.

V Jugoslávii to byl Tito, který se stal největší silou odboje i za cenu boje proti ostatním odbojovým stranám. Po válce tak byl tento komunistický vůdce jediný, kdo byl schopen ujmout se moci. Jugoslávská národní fronta sice nebyla diktaturou, ale pluralismus se připouštěl pouze kontrolovaně. Odpůrci byli likvidováni a postupně komunisté získali převahu. Tito však prováděl politiku nezávislou na Stalinovi a ten se snažil získat vliv na vládu, kvůli čemuž se s ním Tito dostal do sporu. Nejtragičtější osud mělo za války Polsko. Bylo napadeno dvěma totalitními státy a jeho inteligence byla systematicky vyvražďována na straně Německa z důvodů rasových a na straně Sovětů třídních. Přesto Polsko jako takové bylo silně antisemitské a Poláci se přes tyto události nesmířili se svými Židy. Sovětizace proběhla zabráním poloviny polského území a deportací milionu Poláků do Sovětského svazu. Nacisté na konci války zničili poslední zbytky nekomunistického odboje a cesta pro nástup komunistů byla tak volná. Poláci si byli vědomí sovětského nebezpečí a měli s ním své zkušenosti, ale Stalin zajistil moc pro komunistický Lublinský výbor, který zvítězil ve zfalšovaných volbách. V Československu způsobil Mnichov obrat politické elity od Západu na Východ. Prezident Beneš prosazoval koncepci Československa jako „mostu“³⁷ mezi Východem a Západem, který měl plnit funkci neutrální spojky. Požádal dokonce o zdvořilý zásah Sovětů proti československým kolaborantům s nacisty. Usiloval nejen o odsun sudetských Němců a zabavení jejich majetku, ale k údivu Sovětů i o vyvlastnění velkých majetků, čímž se přibližoval myšlenkám socialismu. Pomohl Stalinovi s řešením polské otázky a ustavením Lublinského výboru a přesunul také orientaci obchodních výměn ze Západu na Východ. Českoslovenští komunisté v čele s Gottwaldem naopak zdůrazňovali, že se měl roku 1938 bránit německé agresi a mluvili o Benešově selhání. Později se pod vlivem Sovětského svazu drželi názoru, kterým válku neschvalovali, protože je vedena imperialistickými motivy Západu. Gottwald se na naléhání Stalina zřekl Slovenska a uznával mu právo na sebeurčení pod patronací Sovětů. Beneš chtěl vytvořit socialistický blok ve spolupráci s komunisty, čímž je chtěl jako stranu pohlít a zachovat tak demokratické principy. Politika v Evropě se celkově posunovala doleva. Benešovi národní socialisté se blížili komunismu a komunisté si hráli na umírněné demokraty a předstírali, že navazují na masarykovskou tradici. Ve skutečnosti pouze zneužívali nacionalismus a vysídlovali Němce, čímž tuto tradici společně s Benešem porušovali. Důležitou roli začala hrát také panslovanská myšlenka a dovolávání se Ruska. Na rozdíl od Polska však vyhráli komunisté demokraticky volby. V Roce 1947 interpretovali Sověti Marshallův plán určující poválečnou rekonstrukci Evropy jako imperialistickou a nedemokratickou snahu a volali po vytvoření socialistického bloku. V Československu začali komunisté usilovat o převzetí moci, rozkládali politické strany subverzivní činností a mobilizovali masy. Postupně ovládli bezpečnostní složky, protože pracovali v součinnosti s ruskou tajnou službou NKVD. Jejich úsilí vyvrcholilo únorem 1948, kdy Gottwald za pomoci ulice i lidových milic donutil Beneše předat moc komunistům. Ti se následně vypořádali s opozicí ve vykonstruovaných procesech. Sovětizace byla zahájena na rozdíl od Polska demokratickou cestou, výsledky byly ale stejné. V Maďarsku se v roce 1947 dostala k moci komunistická strana Mátyáse Rákosiho, který podle osvědčeného vzoru přijal novou ústavu a zlikvidoval opozici. Upevnil svou moc a po vzoru Stalina budoval kult osobnosti. Tímto způsobem došlo k vytvoření socialistického

³⁷ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 123.

bloku zemí ze všech států střední Evropy, přičemž se staly pouhými satelity sovětské moci.

V období stalinismu byl podle Rupnika³⁸ všem státům vnucen sovětský model s absolutní mocí komunistické strany kontrolované Sovětským svazem. Marxisté pohlíželi na ostatní shora, protože se pod vlivem komunistické ideologie domnívali, že znají zákony dějin. Stalinovým zákonem bylo, že při budování socialismu zesiluje třídní boj. Inteligence byla na sociálním sestupu a dělnická třída na vzestupu i bez příslušné kvalifikace. Policejní stát se nejprve soustředil na nekomunisty a potom se obrátil i dovnitř strany. Byly organizovány politické procesy a lidé byli obviňováni a posíláni do pracovních táborů. Mezi nejznámější oběti patří například Milada Horáková a Závaš Kalandra, jako představitelé demokratické opozice. Poté se pozornost strany obrátila na buržoasii, sedláky a třídní nepřátele. Totální sovětská kontrola dostala pouze jednu vážnou trhlinu, když se Stalinovi vzepřel Tito a vedl nezávislou politiku na Sovětském svazu. Byl totiž rozdíl mezi komunistickými stranami domácími, které strávily válku v domácím odboji a pak se ujaly moci a komunistickými stranami moskevskými, které přečkaly válku v Moskvě a pak byly dosazeny jako vláda v domácím státě. Po válce nabrali komunistické strany ohromné množství členů, později ale musely udělat čistky i ve vlastních řadách. Vrcholem byly čistky jádra strany. Do Československa se dostaly po vzorech z Maďarska a po nátlaku ruských složek. Generální tajemník strany Slánský volal po odhalení špiónů a nakonec se stal obětí tohoto volání ve vykonstruovaném sionistickém spiknutí, protože Sovětský svaz odklonil svou podporu od Izraele k Palestině. V éře stalinismu prožila střední a východní Evropa radikální odtržení od své minulosti, když byla Evropa rozdělena na dva bloky. Navenek se stala střední Evropa homogenní sovětskou zónou.

Pokus o revizi komunismu a normalizace

Na konci tvrdého stalinistického období měly podle Rupnika komunistické strany ve státech střední Evropy v ruce veškerou moc³⁹. Kontrolovaly všechny důležité instituce, což bylo označováno jako vedoucí úloha strany, kde stát byl v podstatě fikcí. Důležitá místa státního aparátu byla obsazována podle seznamu nomenklatury, který tvořila strana. Z nomenklatury se utvořila jakási vnitřní buržoasie, strana ve straně, její tvrdé jádro. Ostatní členové strany plnili funkci statistů, měli zbudit dojem široké podpory strany, ale byli mnohdy vnitřně rozpolcení. Strany měly začít naplňovat komunistické ideály, což se nedařilo úplně podle předpokladů, v důsledku čehož polevil budovatelský zápal. Ideologie se pomalu vyčerpala a dá se říct, že na mnoha místech ztroskotala a přišlo období reálného socialismu. Ten se vyznačoval zjištěním, že budoucnost není tak růžová, jak bylo předestřeno a je potřeba každodenní a soustavné práce k udržování socialismu. Vystřízlivění se projevilo hlavně v ekonomice, která se potýkala s velkými problémy. Komunismus a ekonomika spolu neladily úplně nejlépe a dá se říci, že ekonomika komunistického systému podkopala jeho vlastní základy. Desetiprocentní růsty v padesátých letech se rychle snižovaly a v osmdesátých letech se růst téměř zastavil. Polsko mělo dluhy u západních zemí, kdy ziskem ze svého vývozu bylo schopné platit jen úroky. Prudce stoupla inflace a výsledek hospodářství byl záporný, což přinášelo nárůst chudoby. Maďarsko na tom nebylo o mnoho lépe, příjmy byly malé a daně vysoké. V nejlepší kondici byla československá a východoněmecká ekonomika, ovšem ve srovnání se Západem také velmi zaostávala i přesto, že byla po válce na stejné úrovni. Ekonomické problémy byly způsobeny chybou sovětského

³⁸ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 186.

³⁹ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 212.

systemu řízení. Hospodářství bylo znárodněno a Sovětský svaz si přivlastnil mnoho zdrojů a technologií ze střední Evropy zhruba v objemu pomoci Marshallova plánu⁴⁰. Úplná centralizace a plánování ekonomiky není důsledkem komunismu, ale zestátnění hospodářství, které bylo provedeno za účelem jeho kontroly. Bylo požadavkem Stalina a prvkem sovětského systému řízení, který musely přijmout všechny státy. Plánování ekonomiky bylo však nereálné, protože už vstupní údaje nebyly přesné a mnoho informací bylo záměrně zkreslováno. Další chybou bylo upřednostňování těžkého průmyslu před výrobou spotřebního zboží. Stalinova ekonomika byla ekonomika války. Nomenklatura plnila příkazy strany a nerefletovala skutečnost. Problém byl s produktivitou práce a dodávkami součástek, což velmi ovlivňovalo celkový výsledek i hospodaření závodů. Chyběla celková motivace a nikdo se ani nesnažil, protože věděl, že ztrátu vždy zaplatí stát. V této bezvýchodné situaci bylo jasné, že je třeba hospodářských reforem. Ty se však nemohly uskutečnit bez reforem politických, což bylo velmi problematické a ve většině případů se odehrály pouze fiktivně. Cílem bylo zavádět tržní hospodářství a nechat padnout špatně fungující podniky. Politická nomenklatura se však těmto reformám snažila bránit, protože by byla připravena o část moci.

V době socialistického realismu prošly země také vnitřním kulturním obratem, uvádí dále Rupnik⁴¹. Velká část intelektuálů byla v 50. letech na straně komunismu, v posledních jeho dvaceti letech se od systému odvraceli a stali se jeho protiváhou, disentem. Sovětský ideolog Ždanov sice nazval nový směr socialistickým realismem, bylo však patrné, že se jednalo spíše o socialistický idealismus. Spisovatelé nesměli svobodně psát, ale museli se držet stranické ideologie, která jako jediná měla patent na budoucnost a pravdu. Šlo o to, proměnit pomocí kultury kolektivu vnímání jednotlivých lidí a přetransformovat je ze západní tradice na tradici východní, sovětskou. Tato kontrola a tlak strany byla však příčinou reakce umělců a jejich snahy o vymanění se ze systému, čímž zároveň získávali středoevropští umělci údernou sílu. Lidé se naučili číst spíše mezi řádky. Vytvořila se undergroundová kultura a samizdat, který se rozšířil zejména v Polsku. V některých zemích například v Rumunsku ale vůbec neexistoval.

V období revizionismu a hledání socialismu s lidskou tváří došlo k určitému uvolnění. Jako první se nespokojenost projevila v Maďarsku, kde vypuklo roku 1956 povstání, které bylo motivováno protisovětsky. Sovětská armáda opustila dočasně Maďarsko, aby se znovu vrátila a dosadila svou vládu pod vedením Jánoše Kadára. Bylo ale nutné provést jisté ekonomické a sociální reformy, aby se obyvatelstvo uklidnilo, což Kadár provedl ve formě tzv. gulášového socialismu⁴². Ten spočíval v tom, že kdo veřejně nenapadal stranu, těšil se reaktivní svobodě. Bylo také povoleno malé podnikání a fungovala jakási paralelní ekonomika. Maďarsko se tak stalo „nejšťastnějším barákem v celém východním bloku“. V Československu došlo také k pokusu o jisté uvolnění a přiblížení se k demokratickým principům, které vyvrcholilo událostmi Pražského jara 1968. Hlavní postavou liberalizačního proudu byl Alexander Dubček. Byla zmírněna cenzura, což mělo za následek veliký kulturní vzestup. S touto politikou ale nesouhlasili Sověti a roku 1968 vpádem vojsk Varšavské smlouvy liberalizaci zamezili. Poté následovala desetiletí normalizace, které měla pomoci vrátit situaci pod ruskou kontrolu. V Polsku se krize promítla do vzniku platformy Solidarity roku 1980, kam vstoupilo deset milionů Poláků pod vedením Lecha Walesy. Bylo to zpočátku dělnické hnutí a kromě sociálních požadavků, usilovalo i o nezávislost institucí, politická a demokratická práva. Došlo však k Jaruzelskému puči, kdy se za pomoci armády a církve chopil vlády

⁴⁰ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 239.

⁴¹ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 275.

⁴² WIKIPEDIA. Gulášový socialismus [online]. 11.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Gul%C3%A1%C5%A1ov%C3%BD_socialismus>.

generál Jaruzelski. Ten potlačil hnutí Solidarita a obnovil tak moc strany v jiném kabátě. Ve skutečnosti se jednalo o úpadek vedoucí úlohy strany a rozpadající nebo reformující se strana byla podepřena bezpečnostními složkami, aby se zachoval status quo. Jaruzelski se zdržel komunistické rétoriky a za využití armády akcentoval nacionalismus. Dá se říci, že se strana převlékla do uniformy⁴³. Kde se nezavedly reformy, přišel na pomoc nacionalismus jako například v Rumunsku, kde byl vůdcem Ceausescu, který se nechal oslavovat davem, a vše bylo postaveno na jeho osobě. Důležité posty byly obsazeny jeho rodinou a stal se tak absolutním pánem všeho dění, před kterým si nebyly jisty ani stranické špičky. Šlo o velmi silný kult osobnosti, něco mezi stalinismem a byzantskou tradicí. Ceausescu zdůrazňoval nacionalismus, vzepřel se však Sovětům roku 1968, kdy odmítl vstoupit do Československa.

Disent

Pojem totality byl podle Rupnika⁴⁴ chápán v různých obdobích a místech jinak. Ve stalinském období nebyly na východě žádné diskuze o totalitě na rozdíl od západu. Ty se většinou objevily až v normalizačním období, kdy se totalita projevila a potlačila přirozený vývoj. Například roku 1968, kdy selhal pokus odtotalizovat totalitu. Od té doby přestal být komunismus intelektuálním problémem a stal se pouze problémem moci. Totalitarismus potom zrušil ideu pravdy a vymazal paměť. Milan Kundera napsal, že boj člověka proti moci je boj paměti proti zapomínání⁴⁵. Proto je pro malé národy uchování si paměti jeden z předpokladů jejich přežití. Totalitní moc se udržuje pomocí totalitního jazyka, který šíří státní ideologii a hlavně zabraňuje šíření kacířského myšlení, jehož představitelem byl dissent. Totalitní jazyk je založen na existenční lži, proto Václav Havel hlásal heslo „život v pravdě“⁴⁶.

Ve střední Evropě byly překážkou totalitarismu myšlenky maďarského tržního hospodářství, polské občanské společnosti a československé rozvinuté kultury západního typu. Pokusy o reformu 1956 v Maďarsku 1968 v Československu a 1981 v Polsku byly potlačeny, ale zůstala po nich pachuť ve společnosti, která byla živnou půdou pro rozvoj dissentu. Například v Polsku a Československu se dissent proměnil v nepovolenou a soukromou kulturu, literární díla se vydávala v samizdatu, pořádaly se bytové semináře nebo hrály divadelní hry. V Československu se v rámci dissentu diskutovalo o českém údělu, kde Václav Havel polemizoval s Milanem Kunderou a jeho přesvědčením o reformovatelnosti a demokratičnosti socialismu. Z hlediska osudu střední Evropy je významný Kunderův esej *Únos Západu*⁴⁷, který vyšel v exilovém časopise 150 000 slov. V něm autor poukazuje na tisíciletou příslušnost zemí střední Evropy, jakožto římskokatolických, k Západu. Po roce 1945 se však hranice posunuly o několik set kilometrů na západ, aby se národy, které se považovaly za západní, probudily a zjistily, že se ocitly na Východě. Potlačené revoluce v Maďarsku, Československu a Polsku byly ve skutečnosti dramaty uneseného Západu, který bránil svou identitu. Přitom si tohoto únosu nikdo zvláště nevšiml, protože středoevropské státy měly slabší tradici státnosti, když svoji energii musely vydávat k zápasu o přežití mezi německým a ruským kolosem. Ani Rakousku-Uhersku se nepodařilo stabilizovat a zviditelnit tento region. Mohou za to částečně i sami Slované, když se v minulosti přes varování svých elit dovolávali ruské

⁴³ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 203.

⁴⁴ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 322.

⁴⁵ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 324.

⁴⁶ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 325.

⁴⁷ KUNDERA, Milan. *Únos Západu* (150 000 slov, roč. IV, č. 10). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

vzájemnosti. Kulturně je pro Kunderu střední Evropa jednoznačně součástí Západu, ale zároveň dodává, že právě kultura je to, oč běží. Západ ji totiž ztrácí a stává se akulturním prostorem, kde největší roli přestávají hrát umělci, ale média. To je podle něj možná důvodem, proč si Západ nevšiml, že jeho jedna část najednou zmizela. Podobným způsobem o údělu Čechů přemýšlí Jan Patočka⁴⁸, který uvádí, že všechny filosofické koncepty českých dějin včetně Masarykovy vychází z Palackého pojetí národního charakteru dějin. To pokládá Patočka za čistou konstrukci a spíše než pro herderovsko-jungmannovské jazykové pojetí se vyslovuje pro bolzanovskou koncepci jednoho národa a dvou jazyků. V pozdějším díle „Co jsou Češi“⁴⁹ poukazuje na to, že české dějiny se do národního obrození vyvíjely kontinuálně a s národním obrozením přišla diskontinuita, která spočívá v tom, že moderní český národ je národem shora osvobozených sluhů, jenž vytváří malé české dějiny malými prostředky, které se mu nakonec stanou osudnými. Na druhé straně Patočka uznává, že se Palacký svým konceptem (díky Bolzanovi) vyhnul slovanskému mesianismu. Naopak Karel Kosík⁵⁰ se obrací k Palackého ideji rakouské federace jako středoevropském prostoru mezi Německem a Ruskem, který je místem tvořivého stykání, dotýkání a potýkání kultur a řeči. Vyzdvihuje uvažovaný soulad národů, zrušení výsad a výlučností a odmítá dělit národy na vyvolené k panování a odsouzené k poddanství. Mezi významné autory zabývající se situací středoevropských národů patří i maďarský spisovatel György Konrád⁵¹, který zdůrazňuje roli paměti středoevropských národů a podobně jako Kundera řadí střední Evropu spíše na Západ. Jiný pohled má například polský historik a komentátor Adam Michnik, který staví do popředí společný osud střední Evropy. Další z polských spisovatelů Czesław Miłosz se také zabývá specifícností středoevropské kultury a zejména literatury. V tomto kontextu pojednává o důsledcích Jaltské konference a nástupu komunismu. I tato zkušenost je pro střední Evropu specifická a nelze ji pochopit západním pohledem. Lze obecně říci, že v období disentu došlo k oživení pojmu střední Evropa, které bylo způsobeno i vlivem určitého politického uvolnění a reakcí umělců na potlačení pokusů o reformu socialismu. Disidenti měli jen omezené možnosti vyjadřovat se k problematice střední Evropy, protože byli buď v exilu, ve vězení nebo své úvahy vydávali samizdatově. Velmi silný důraz byl u těchto příspěvků kladen na střední Evropu jako specifický region se svébytnou kulturou (Michnik, Miłosz, Kosík), někteří autoři (Kundera, Konrád) sice mluvili o střední Evropě, ale uvažovali o ní, jako o součásti Západu a prostředku úniku z Evropy východní.

Znovuzrození střední Evropy a následný vývoj

Pád východního bloku

Pokusy o reformování socialismu podle Rupnika⁵², ke kterým došlo ve střední Evropě, později zažil i Sovětský svaz pod vedením Michaila Gorbačova. Opravdová změna se totiž mohla uskutečnit, když nastala krize i v Moskvě v roce 1989. Střední Evropa poté zažila řetězovou reakci revolucí, které byly relativně pokojné. Důležitým momentem bylo opuštění komunistických stran Moskvou. V Polsku začaly stávký již v roce 1988 a vedení komunistické strany začalo bez podpory ruských tanků jednat se Solidaritou. Zasedli ke kulatému stolu a podařilo se ujednat konání svobodných voleb, ve

⁴⁸ PATOČKA, Jan. Kacírské eseje o filosofii dějin. Praha: Oikumené, 2007. 136 s. ISBN 978-80-7298-275-2.

⁴⁹ PATOČKA, Jan. Co jsou Češi?. Praha: Panorama 1992. 237 s.

⁵⁰ KOSÍK, Karel. Česká radikální demokracie. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1958. 482 s.

⁵¹ KONRÁD, György. Spoluvínk. Praha: Prostor, 1990. 320 s. ISBN 80-8519-002-8.

⁵² RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 315.

kterých Solidarita zvítězila, a Polsko mělo po válce prvního nekomunistického premiéra. Východní Německo zažilo masivní exodus svých obyvatel a bylo nuceno zbourat Berlínskou zeď. Komunisté nechali změnám nenásilný průběh, když se ale snažili o posílení vlivu policie, rozpoutali velké protesty. Československo se připojilo k revoluci jako poslední, změny proběhly bez násilí a velmi rychle zdola. Symbol reforem Pražského jara, Alexander Dubček, byl jako zastávce třetí cesty odmítnut, protože společnost chtěla změnu a vyslovila se pro tržní hospodářství a demokracii. Tuto cestu představoval přední disident Václav Havel. V Československu proběhla revoluce spíše z kulturních důvodů. V Maďarsku chtěl Kádár provést pouze ekonomické reformy za plné politické kontroly strany, což ovšem nebylo uskutečnitelné. Byla navržena odluka strany a státu a mladým reformistům nakonec nezbylo nic jiného než stranu roku 1989 rozpustit. Disidenti se po pádu východního bloku stali prvními vůdci nové společnosti, přičemž ve svém boji proti režimu vždy používali pouze slova.

Vývoj po roce 1989

V západní Evropě se zatím po druhé světové válce prosadila myšlenka postupné integrace. Původním záměrem byl dohled nad německým zbrojením a posílení důvěry mezi odvěkými rivaly Francií a Německem. Proto navrhl francouzský ministr zahraničí Robert Schuman tzv. Schumanův plán⁵³ na základě díla politika a diplomata Jeana Monneta vytvoření evropského společenství, kde by tyto země daly pod společný úřad produkci uhlí a oceli, jakožto hlavní suroviny pro vedení války. Tak vzniklo v roce 1950 Evropské společenství uhlí a oceli. V roce 1957 bylo podepsáno Evropské hospodářské společenství, které mělo podporovat ekonomickou integraci, a dále Evropské společenství pro atomovou energii, jež mělo zajišťovat kontrolu a podporu jaderného programu zemí. Tato společenství se v roce 1967 sloučila do Evropských společenství. Později byl utvořen Jednotný evropský pakt, který směřoval k jednotnému trhu a harmonizaci práva, zároveň probíhaly Schengenské dohody umožňující volný pohyb zboží a osob v tzv. Schengenském prostoru. Maastrichtská smlouva z roku 1992 zavedla pojem Evropská unie, která byla založena na třech pilířích. První pilíř řešil otázky třech dosavadních společenství, druhý pilíř znamenal společnou zahraniční a bezpečnostní politiku a třetí pilíř představoval jednotnou policejní a justiční spolupráci. Přijetí evropské ústavy bylo odmítnuto referendy, a proto se ústava nahradila méně integrující Lisabonskou smlouvou, která vstoupila v platnost roku 2009 a zavedla Evropskou unii s právní subjektivitou.

Dalším společným západním cílem bylo po válce udržet vojensky Ameriku v Evropě, Rusko mimo západní Evropu a Německo při zemi. Na tomto základě vznikl nejprve Bruselský pakt a později v roce 1949 byla podepsána Washingtonská smlouva, která umožnila vznik Severoatlantické alianci. Jedná se o vojenské společenství, které umožňuje právo na individuální i kolektivní vojenskou obranu, pokud bude některý z jeho členů napaden. Jako protiváhu vytvořil Sovětský svaz během studené války uskupení kolem Varšavské smlouvy.

Před střední Evropou, ze které byly sňaty komunistické okovy východního bloku, stál po revoluci nelehký úkol. Návrat k Západu. Drtivá většina běžných lidí toužila po svobodě, blahobytu a dosažení životní úrovně západních zemí. Liberální kapitalismus se zdál tím správným východiskem z jejich životní situace, protože byl podstatou Západu a zároveň protikladem nesvobodného socialismu, ve kterém žili poslední dekady a který se podle všeho neosvědčil. Liberalismus zejména ekonomický byl proto pro vládní politiky

⁵³ WIKIPEDIA. Schuman declaration [online]. 19.5.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://en.wikipedia.org/wiki/Schuman_Declaration>.

středoevropských zemí hlavní metou. Při budování kapitalismu se ale objevily určité problémy přechodu od socialistické struktury ke struktuře kapitalistické⁵⁴. Otázkou bylo, jak zprivatizovat hospodářství, kde vzít kapitál a podnikatele? Budovat kapitalismus bez buržoasie je jako budovat socialismus bez proletariátu. Nejlepší výchozí pozici měly díky kontaktům a informacím bývalí členové politické nomenklatury, kteří díky tomu utvořili novou elitu, novou buržoasii. Režim a struktura se sice změnily, ale vlivní lidé zůstali často stejní. Možná je toto jeden z důvodů, proč jsou mladé středoevropské demokracie tak křehké a mnohdy není ani význam demokracie správně pochopen.

Země střední Evropy se však po roce 1989 snažily uniknout z bezprostředního vlivu Ruska, které bylo po skončení Studené války oslabeno. Z tohoto pohledu jsou patrné dvě tendence vývoje. První pojímá další vývoj střední Evropy jako návrat k Západu a integraci do západních struktur jakým byl například vstup do Evropské unie a Severoatlantické aliance. Druhá je potom spíše izolacionistická, přičemž zdůrazňuje svrchovanost a suverenitu jejích států. V rámci uvedené první tendence a samotné střední Evropy nebyly po revoluci vztahy středoevropských států tak intenzivní a bezproblémové, jak se o tom hovořilo v dobách disentu. Každý stát měl plno potíží sám se sebou, a přestože bylo mezi nimi mnoho podobností, pořád tu bylo i mnoho rozdílů, což byl pravděpodobně jeden z hlavních důvodů, proč nedošlo k těsnější spolupráci. Přesto myšlenka střední Evropy nebyla zcela zapomenuta a k největšímu rozvoji došlo v roce 1991 vznikem Visegrádské trojky⁵⁵, po rozdělení Československa Visegrádské čtyřky, do které dále patřilo Polsko a Maďarsko. V rámci této spolupráce se země dohodly na bližší spolupráci v procesu integrace do Evropy, ekonomické transformace, lidských práv a širší spolupráci ve středoevropském regionu. Vznikl i Mezinárodní visegrádský fond, který podporuje projekty v oblasti kultury, vědy a výzkumu, vzdělávání, výměny mládeže a rozvoj turismu. Dalším plánovaným projektem je Visegrádská bojová skupina, jež má držet bojovou pohotovost na společnou obranu střední Evropy. Druhá izolacionistická tendence souvisí s hlavním problémem střední Evropy, který byl v době nadvlády komunistické ideologie zatlačen do pozadí a rezonoval pouze uvnitř společenské struktury, aby se znovu dostal po pádu východního bloku na povrch. Nacionalismus, způsob myšlení, kterému státy střední Evropy vděčí za svůj vznik a kvůli kterému toho tolik zakusily, opět ožil a stal se jednou ze základních hybných sil politického vývoje v jednotlivých státech. Lze říci, že návrat do Evropy byl brzděn nacionalismem jednotlivých států.

Podle Michala Kopečka⁵⁶ bylo mezi státy mnoho rozdílů a vzájemné nevráživosti, které neumožnily jejich lepší spolupráci. Jako příklad je možné uvést, maďarsko-slovenský spor o vodní dílo Gabčíkovo-Nagymaros, který se přesouval do polohy řešení otázky velké maďarské menšiny na Slovensku. Ojedinělým společným zájmem středoevropských vlád byl pouze tlak na odchod sovětských vojsk. Visegrádská skupina neměla velké výsledky a byla spíše líbivou značkou pro západní země. Ve skutečnosti došlo k rozdělení Československa a Slovensko se pod vedením Vladimíra Mečiara spíše vzdalovalo západním principům. V Česku po idealistickém Havlově směru zahraniční politiky s důrazem na univerzální morální hodnoty a zajištění světového míru, nastoupila ekonomická výhodnost, pragmatismus a tvrdá linie národního zájmu. Na druhé straně byla prosazena Středoevropská zóna volného obchodu. Polsko se snažilo integraci zemí

⁵⁴ RUPNIK, Jacques. Jiná Evropa, Praha: Prostor, 1992. 352 s. ISBN 80-85190-17-6.

⁵⁵ WIKIPEDIA. Visegrádská skupina [online]. 9.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Visegr%C3%A1dsk%C3%A1_skupina>.

⁵⁶ KOPEČEK, Michal: The Ups and Downs of Central Europe: Chapters from Czech Symbolic Geography. In. MASŁOWSKI, Nicolas a HŁAVIČKOVÁ, Zora. The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century. Praha: CES, 2005. 187 s. ISBN 80-2394-457-6.

střední Evropy posouvat dopředu, aby se alespoň částečně osvobodilo od pozice mezi Ruskem a Německem. Zahraniční politika Maďarska se orientovala na Jadranské země, ale zároveň usilovala o přijetí do Evropského společenství. Velkým problémem Maďarska byly početné menšiny v zahraničí. V průběhu času se zcela vytratila z visehradské spolupráce myšlenka jednotné středoevropské kultury i stejného dějinného údělu a omezila se pouze na obchodní sféru.

Závěr

Střední Evropa bezpochyby existuje. I jenom to, že se o střední Evropě mluví již tři století, potvrzuje existenci tohoto regionu. Minimálně je to idea dlouhodobě a široce diskutovaná laickou i odbornou veřejností. Zároveň je dlužno dodat, že právě pro tuto šíři oné diskuze nabývá střední Evropa velkého množství podob. Ty se před námi otevírají zejména, pokud na ni pohlížíme kulturně politickou optikou. Politika a kultura jsou spolu v tomto regionu nerozlučně spjaty, protože pojem kultura vznikl v Německu a byl jakousi pupeční šňůrou propojen s jazykem (v tomto případě německým), aby se odlišil od francouzského pojmu civilizace a francouzsky mluvící vládnoucí vrstvy. Tím bylo zahájeno německé národní hnutí, které se odkazovalo na Herderovy teze o národech a jazycích. Národ byl na rozdíl od západních zemí pochopen nejen jazykově, ale i etnicky, což uvedlo do chodu proces, který sjednotil nejen Německo, ale po jeho vzoru dovolil vzniknout i dalším národním státům na východ od něj. Nacionalismus se stal nejen zásadním způsobem myšlení obyvatel států střední Evropy, ale prakticky umožnil jejich existenci. Proto je politické a kulturní myšlení v této oblasti přímo spjaté a nacionalismus je jeho jádrem. Z kulturně politického pohledu je možnost existence střední Evropy zřejmá. Z hlediska hospodářství a sociální struktury můžeme tomuto názoru též přitakat zejména s přihlédnutím k Szücsovu rozboru této problematiky, který dokládá specifický vývoj, jenž není plně ztotožnitelný ani se Západem ani s Východem. Otázkou zůstává, čím je střední Evropa a zda patří k Východu, Západu nebo je to samostatný region. Tento problém je složitější a v podstatě má několik historických řešení. Z kulturního a politického hlediska je prvním z nich myšlenka Mitteleuropy, což je plán velkoněmecké říše a vytvoření protiváhy západním, ale i východním mocnostem. Byl to pokus o zformování svébytného středoevropského regionu mezi Francií a Ruskem pod taktovkou Německa. Toho se ale zalekly okolní země a začaly horečně přemýšlet o alternativách, které vznikly v podstatě jako reakce na koncept Mitteleuropy. Jednalo se další možné uspořádání území mezi Německem případně Francií nebo Anglií a Ruskem. Toto řešení lze označit jako koncept „přechodového území“ nebo teorie „mostu“. S touto myšlenkou přišel již Palacký, který prosazoval austroslavistickou federaci. Její modifikace se objevovaly částečně i u Masaryka a dalších středoevropských myslitelů. O její dokončení se neúspěšně pokusil Edvard Beneš po druhé světové válce. Jako třetí řešení můžeme uvést Szücsův názor středu Evropy jako relativně autonomní oblasti, která má některé rysy východní a jiné západní. Za západní lze považovat sociální strukturu, kulturu i historický vývoj, za východní potom hospodářskou zaostalost, centralistickou vládu a menší roli buržoasie. Kvůli těmto smíšeným rysům osciluje tento region mezi Východem a Západem. Střední Evropa jako kulturní fenomén je dalším z pokusů o její vymezení. Tyto úvahy staví na rakousko-uherské kosmopolitní společnosti s výrazným židovským prvkem jako kulturním tmelem. Bylo to místo středu i střetu kultur, vzájemného stýkání, dotýkání a potýkání, které bylo však pro oblast kultury nebývale podnětné. Přineslo ve svém důsledku významné příspěvky v oblasti literatury, hudby, psychoanalýzy i filosofie.

Z uvedených historických řešení se zdá, že nejbližší dnešnímu pohledu je myšlenka Mitteleuropy. Německo již nepotřebuje vytvářet protiváhu západním

mocnostem. Jeho bouřlivý a krutý vývoj ve 20. století jej posunul do role západní mocnosti a není již typickým představitelem střední Evropy. Vlivem událostí druhé světové války bylo schopno i následné hluboké reflexe svojí role i úlohy nacionalismu. V tomto smyslu došlo k určitému pozápádnění Německa, které má rovněž možnost uplatňovat svou pozici v rámci sjednocující se Evropy. Situace malých národů bývalé habsburské monarchie je o poznání složitější. Rakousku-Uhersku se významnou střeoevropskou velmoc nepodařilo vytvořit a zbyly po ní malé národní státy, u nichž je nacionalismus stále převládající hybnou silou. Nepodařilo se jim vytvořit stálejší státní útvar, který by mohl být mostem mezi Východem a Západem nebo jiným svébytným celkem. Z hlediska sociální struktury a hospodářství na tom byly podobně, rozhodující slovo měl ale vliv kultury a politiky. Nacionalismus podněcoval neustálé spory a zdůrazňoval rozdíly, které přerostly v boje o státní hranice a otázku menšin. Tyto rozbroje naplno propukly během druhé světové války, jejímž výsledkem byly odsuny zejména německých menšin z území malých národů. V Československu a Polsku se tímto rozporuplným, ale pravděpodobně jediným možným způsobem, podařilo otázku národních menšin utlumit. Na Slovensku a zejména v Maďarsku však tyto problémy stále přetrvávají. Po válce upadly malé národy pod kontrolu Sovětského svazu a staly se proti své vůli součástí Východního bloku. V Československu se snažil prezident Beneš uplatnit koncepci mostu mezi Východem a Západem, ale výsledkem bylo, že Československo jako jediné bylo „připojeno“ k Východu v demokratických volbách. Teorie mostu byla tímto pokusem zdiskreditována. Téma střední Evropy jako svébytného regionu se objevilo v disentu během sovětské okupace. Po roce 1989 se vynořilo znovu během Visegrádské spolupráce, ale k užší integraci nedošlo. Kulturní fenomén střední Evropy podle všeho také nenachází širokou odezvu a v současné době upadá.

To, že se střední Evropě nepodařilo vytvořit vlastní politický útvar, neznamená, že neexistuje. Szücsovy teze o směsi východních a západních prvků jsou platné, stejně jako Kunderova střeoevropská kultura. Jak ale Kundera poukazuje, jedná se pravděpodobně o unesený Západ. Střední Evropa v sobě nenašla dostatek vnitřní síly, aby utvořila samostatný region. Poslední reálnou šanci mělo zřejmě Rakousko-Uhersko. Kulturně a většinou politicky hledí střední Evropa k Západu. Sociální struktura je také západní, jen hospodářství vykazuje určitou zaostalost. Střední Evropu lze v tomto ohledu považovat za východní hranici Západu. Sice se v nedávné historii ocitla politicky na Východě, ale rozhodnutí bylo nedobrovolné a učiněné pod dohledem Rudé armády. Ostatně si za něj vděčí střední Evropa sama, protože by nebylo Stalina v Evropě, kdyby Hitler nevehnal celý svět do války. Hitler je totiž střeoevropský motiv „par excellence“, vyvrcholení nacionalismu a jeho dovedení do krajnosti. Nacionalismus je principem existence malých národů střední Evropy. Existence i prokletí, bychom mohli dodat, protože tato struna rozehrává jejich vášně nejsilněji a dostává se do sporu s demokratickým liberalismem. V Německu byl již pokus o vyrovnání s touto otázkou zahájen. V malých státech střední Evropy ale touto kartou v současnosti hrají pravicové vlády, které zároveň prosazují autoritativní styl vládnutí. V Maďarsku jsou tyto snahy zatím dovedeny nejdále v podobě vlád Viktora Orbána, v Polsku podobnou cestu razili bratři Kaczyňští a v Česku například Václav Klaus. Přitom by se tyto státy měly snažit spíše o vyrovnání se s nacionalismem a otupení jeho hrotů, zavedením demokracie, silné občanské společnosti a právního systému. Tím by se přihlásily k Západu, s nímž mají nejvíce podobného. Přitom právě myšlenka zpracovaného nacionalismu by mohla být příspěvkem střední Evropy Západu. Nacionalismus se vyskytuje v určité míře i na Západě, nehraje tam ale zásadní roli. To se ovšem může poměrně rychle měnit v současném světě plném hrozeb terorismu, probíhající ekonomické krizi a dalším problémům. Nacionalismus a jeho krajní polohy znamenají hrozbu pro demokracii a

liberalismus, které jsou pilířem západní civilizace. Ta je jedním z nejdůležitějších hráčů na světovém civilizačním kolbišti, a aby jí zůstala, je nutné dbát o její původní kořeny. To by mohlo být smyslem střední Evropy v západním světě. Pokud je západní civilizace přesvědčena o svojí výjimečnosti, je i v jejím zájmu v tomto svém hraničním regionu uspět.

POUŽITÁ LITERATURA:

Knihy a sborníky:

BIBÓ, István. Bída malých národů východní Evropy, Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

ELIAS, Norbert. O procesu civilizace I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Praha: Argo, 2006. 336 s. ISBN 80-7203-838-9.

HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

HROCH, Miroslav. Na prahu národní existence. Praha: Mladá fronta, 1999. 275 s. ISBN 80-2024-0809-6.

HROCH, Miroslav. V národním zájmu. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1999. 199 s. ISBN 80-7106-298-7.

KONRÁD, György. Spoluviník. Praha: Prostor, 1990. 320 s. ISBN 80-8519-002-8.

KOSÍK, Karel. Česká radikální demokracie. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1958. 482 s.

KREJČÍ, Jaroslav. Postižitelné proudy dějin: Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy. Praha: sociologické nakladatelství, 2002. 563 s. ISBN 80-8642-909-1.

MASARYK, Tomáš Garrigue. Nová Evropa: stanovisko slovanské. Brno: Doplněk, 1994. 196 s. ISBN 80-85765-29-2.

MASLOWSKI, Nicolas a HLAVIČKOVÁ, Zora (ed.). The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century. Praha: CES, 2005. 187 s. ISBN 80-2394-457-6.

MÜLLER – KRIEGER- VOLLRATH. Dějiny Německa. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2004. 610 s. ISBN 80-7106-188-3.

PALACKÝ, František. Idea státu rakouského. Praha: I.L. Kober, 1865. 86 s.

PATOČKA, Jan. Co jsou Češi?. Praha: Panorama 1992. 237 s.

PATOČKA, Jan. Kacířské eseje o filosofii dějin. Praha: Oikumené, 2007. 136 s. ISBN 978-80-7298-275-2.

PIRENNE, Henri. Středověká města: Studie z dějin historických a sociálních. Praha: Historický klub, 1928. 218 s.

RUPNIK, Jacques. Jiná Evropa, Praha: Prostor, 1992. 352 s. ISBN 80-85190-17-6.

SCHULZE, Hagen. Stát a národ v evropských dějinách. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2003. 366 s. ISBN 80-7106-393-2.

TOYNBEE, Arnold. Lidstvo a matka země: Vyprávění o dějinách světa. Praha: Práh, 2001. 629 s. ISBN 80-7252-053-9.

Internetové zdroje:

ASH, Timothy Garton. The Puzzle of Central Europe. The New York Review of Books [online]. 18. březen 1999 [cit. dne 18.6.2013]. Dostupné z <<http://www.nybooks.com/articles/archives/1999/mar/18/the-puzzle-of-central-europe/?pagination=false>>.

CHOCHOLATÝ, František. Idea Mitteleuropy. Náš směr [online]. 13. duben 2010 [cit. dne 18.6.2013]. Dostupné z <<http://nassmer.blogspot.cz/2010/04/idea-mitteleuropy.html>>.

HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie [online], podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. [cit. dne 2013-06-10]. Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

KOŘALKA, Jiří. Mitteleuropa Friedricha Naumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války. Dělský potápěč [online]. 10.12.2009 [cit. 2013-06-10]. Dostupné z <<http://deliandiver.org/2009/12/mitteleuropa-friedricha-naumanna-jako-plan-nemecke-hegemonie-v-evrope-za-prvni-svetove-valky.html>>.

FÓRUM 2000. Evropa a její nepřítel: Perspektiva střední Evropy [online]. [cit. dne 2013-06-22]. Dostupné z <<http://www.forum2000.cz/cz/projekty/kulate-stoly/svoboda-a-jeji-nepratele--14--listopadu-2009-/prepisy/panel-2--svoboda-a-jeji-nepratele--perspektiva-stredni-evropy/>>.

WIKIPEDIA. Visegrádská skupina [online]. 9.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Visegr%C3%A1dsk%C3%A1_skupina>.

WIKIPEDIA. Schuman declaration [online]. 19.5.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://en.wikipedia.org/wiki/Schuman_Declaration>.

WIKIPEDIA. Gulášový socialismus [online]. 11.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Gul%C3%A1šov%C5%A1ov%C3%BD_socialismus>.

WIKIPEDIA. Vysídlení Němců z Československa [online]. 10.6.2013 [cit. dne 2013-06-18]. Dostupné z <http://cs.wikipedia.org/wiki/Vys%C3%ADdlen%C3%AD_N%C4%9Bmc%C5%AF_z_%C4%8Ceskoslovenska>.